

September 1999

3/99

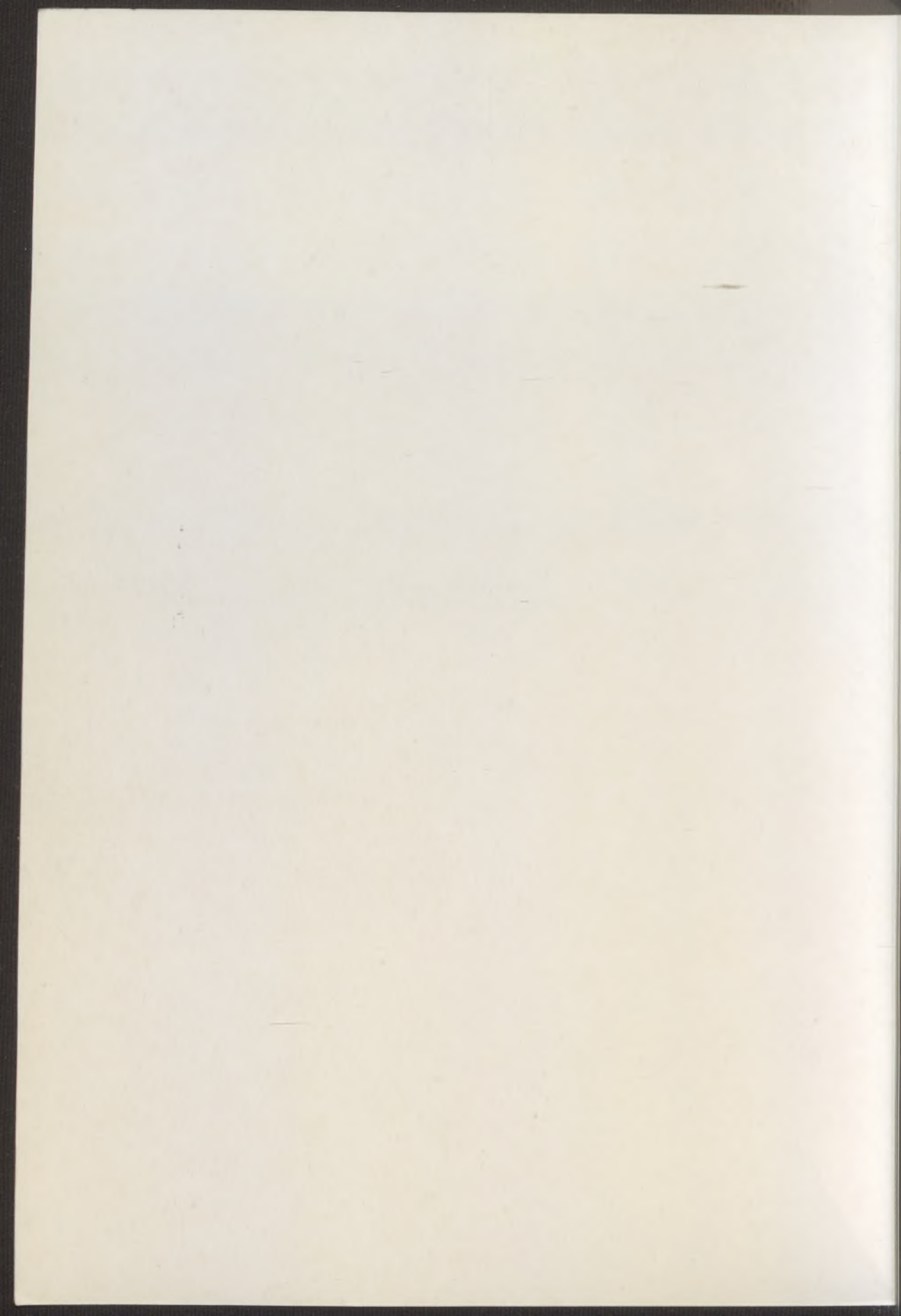
Tidsskrift for LAND ØKONOMI

Tema:
Glimt fra
Sommerekskursionen 1999

186.
ÅRGANG

Det Kgl. Danske
Landhusholdningsselskab

3/99

186. årgang
September

Redaktion:

Ansvarshavende redaktør:

Redaktør, cand.agro. Knud S. Nørgaard

Årsabonnement:

4 numre årligt kr. 240,- ekskl. moms
pensionister/studerende:

kr. 120,- ekskl. moms

Løssalg:

kr. 60,- ekskl. moms og forsendelse

Abonnementsbestilling: tlf. 3888 6688

*NB! Medlemmer af Det Kgl. Danske
Landhusholdningsselskab modtager
gratis Tidsskrift for Landøkonomi*

Annonceekspedition:

Karen Damborg, tlf. 3888 6688

Annoncepriser:

Bagside inkl. (højde×bredde)
grøn farve 190×142: kr. 5.200

1/1 side sort/hvid 210×142: kr. 3.900

1/2 side sort/hvid 101×142: kr. 2.400

2. omslagsside 210×142: kr. 4.250

3. omslagsside 210×142: kr. 4.050

Farvetillæg efter nærmere aftale.

Redaktion, ekspedition og udgiver:

Det Kgl. Danske

Landhusholdningsselskab

Mariendalsvej 27, 2. 2000 Frederiksberg

Tlf. 3888 6688 – Fax 3888 6611

Grafisk produktion:

Knud Gr@phic Consult,

Odense · 6618 0711

ISSN 0040-7119

Redaktionen afsluttet 30.09.1999

Tidsskrift for LAND ØKONOMI

Indhold

Fra redaktionen 154

Medlemsinformation:

- Nyt fra Sekretariatet 155
- Præsentation af ny direktør 155
- Orientering om møde i Akademirådet 155
- Akademirådets novemberseminar 155
- Bognyt 156
- Sommerekskursionen 1999 157

Sverker Sörlin

Husholdning 163

Niels Kærgård

Landbohøjskolens nationaløkonomer 1897–1997

– fra Westergaard til Kjeldsen-Kragh 168

Henrik Zobbe

Det europæiske valutasamarbejde, Danmark og
landbrugseksporten

– Fremtidige institutionelle og økonomiske
konsekvenser 192

Søren Kjeldsen-Kragh

Polsk jordbrug under omlægning 210

Fra redaktionen

ved redaktør *Knud S. Nørgaard*

Under medlemsinformation bringer vi seneste nyt fra Sekretariatet og først og fremmest en præsentation af Landhusholdningsselskabets nye direktør Hans P. Dam. Desuden orienterer vi om Akademirådets møde og dets fastlæggelse af kommende aktiviteter samt om det kommende ordinære repræsentantskabsmøde den 11. november 1999.

Desnæst bringer vi en kort omtale af Landhusholdningsselskabets årlige sommerekursion, der i år gik til den sydvestligste del af Sønderjylland med et udbytterigt indhold for de 189 deltagere.

Blandt Tidsskriftets artikler vil der denne gang bl.a. være mulighed for at læse »gæsteforedraget« fra vor svenske søsterorganisation, KUNGL. SKOGS- OG LANTBRUKS-AKADAMIEN, 186. årsmøde, hvor professor i miljøfilosofi, Sverker Sörlin, ud fra overskriften »Husholdning« funderede over livets gang op til vore dage. En overskrift, hvorunder gemmer sig et indhold, som i bred forstand repræsenterer hele baggrunden for vort eget Selskabs grundlag og virke indtil i dag.

Vores præsidiemedlem, professor Niels Kærgård, har i anledning af hundredåret for indførelsen af nationaløkonomi som fag på Den Kongelige Veterinær- og Landbohøjskole (KVL) skrevet en artikel om de undervisningsansvarliges håndtering af faget og dets udvikling der. Niels Kærgård konkluderer bl.a., at Landbohøjskolens undervisning i

nationaløkonomi ikke har været placeret på et mere sekundært niveau, f.eks. i forhold til undervisningen fra det internationalt estimerede økonomiske fakultet på Københavns Universitet. Der har i gennem årene har været en række markante personer til at forestå undervisningen og dermed niveauet for det nationaløkonomiske islæt, som de mange kandidater fra Landbohøjskolen over tiden er blevet udstyret med.

Amanuensis Henrik Zobbe, KVL, har i en teoretisk meget velfunderet artikel gennemgået det omfattende og ret komplicerede europæiske valutakurssamarbejde. Udover samarbejdets udvikling og konsekvenser i et økonomisk perspektiv har forfatteren set på emnet i relation til Danmark og landbrugs-eksporten.

Endelig har professor i nationaløkonomi på KVL, Søren Kjeldsen-Kragh, beskrevet den omstillingsproces, der i disse år sker i polsk landbrug og i de andre CØE-lande. Beskrivelsen giver et glimrende indtryk af de problemer, Polen og de andre CØE-lande har stået og står i, men også at der sker noget. Det er herunder ikke mindst interessant at se de væsentlige muligheder, der er i syne for jordbruget, hvis Polen tilpasser sig de langsigtede priser på verdensmarkedet, samt på betydningen af en modernisering af forarbejdningsprocessen og af direkte udenlandske investeringer i denne proces.

MEDLEMSINFORMATION

Ny direktør

Med virkning fra den 1. oktober 1999 har Det Kgl. Danske Landhusholdningsselskab ansat Hans P. Dam som ny direktør. Hans P. Dam, der er 40 år, har efter en praktisk landmandsuddannelse, suppleret med en videreuddannelse som landbrugstekniker med økonomi som speciale, været beskæftiget som økonomikonsulent i en årrække. Hans P. Dam kommer fra en stilling som ansvarshavende redaktør for Effektivt Landbrug.

Ordinært repræsentantskabsmøde

Det Kgl. Danske Landhusholdningsselskab afholder ordinært repræsentantsskabsmøde torsdag den 11. november 1999 i Landbrugs Mødelokaler, Vesterbrogade, 6 D, København. Dagsorden med tilhørende bilag tilsendes repræsentantskabsmedlemmerne.

Akademirådets møde

Akademirådet har den 23. september 1999 afholdt møde med det primære formål at overveje ideer og forslag til emner og indhold til planlægning af kommende seminarer og Vintermødet.

Næste seminar vil blive afholdt den 23. november 1999 på Dalum Landbrugsskole som et heldagsseminar over temaet: »Hvem bestemmer vilkårene for fremtidens husdyrbrug?«.

Ud fra temaets overskrift ønsker Akademirådet at bidrage til en bedre afklaring af fremtidige vilkår for landmænd, der fortsat vil beskæftige sig med husdyrbrug. Igennem en række oplæg om de lovgivningsmæssige rammer og de offentlige regelsæt samt en afsluttende paneldiskussion bliver der rig lejlighed til at afklare, om de nugældende ordninger er hensigtsmæssige for erhvervet og miljøet.

Endeligt program med seminarets detaljer indehold, deltagerpris m.v. forventes klar medio oktober og vil kunne rekvireres ved henvendelse til Landhusholdningsselskabets sekretariat.

Landhusholdningsselskabets medlemmer kan dog deltage i seminaret for kr. 500.

Nye bøger på vej

Der er allerede nu grund til at orientere Landhusholdningsselskabets medlemmer om, at der er et par spændende bognyheder på vej fra Jordbrugsforlaget.

Drift af små skove og plantager

En af forlagets mest sælgende bøger i nyere tid: *Drift af små skove og plantager* har i det sidste års tid været underkastet en grundig, kritisk og konstruktiv revision, bl.a. fordi en ajourført udgave har været stærkt efterspurgt, og nyt på området er kommet til. Eksempelvis er skovloven ændret fem gange siden dens ikrafttræden i 1989 og dermed siden bogens 2. udgave så dagens lys i 1990. Dansk forstligt forsøgsvæsens mangeårige "Grand old man", Erik Holmsgaard, har atter og denne gang sammen med Dansk Skovdyrkerforenings sekretariatschef Karsten Raae, påtaget sig redaktøransvaret. De har fået en lang række fagkyndige til at bistå sig med at behandle de mange emner, som bogen omhandler. Igennem 32 kapitler belyser bogen praktiske forhold om skovens drift og pasning fra valg af træart, plantning, pleje og hugst til handel med træ m.v. Bogen er smukt illustreret og denne gang bl.a. med mange farveillustrationer på de i alt 232 sider. Prisen bliver kun kr. 248 ekskl. moms og porto.

Bogen forventes klar til distribution i november på et højaktuelt tidspunkt, hvor Re-

geringens finanslovsforslag med kr. 152 mio. skal søge at stimulere den private skovrejsning i det kommende år. Vi vil gerne understøtte dette politiske mål ved at bidrage med og sprede den fornødne faglige viden.

Landhusholdningsselskabets medlemmer tilbydes derfor 10% rabat på bogens pris.

Alt det Nyeste 2000

Den 46. udgave af den populære årlige udgivelse er netop nu under redigering og forventes klar til distribution i begyndelsen af december. Årets udgave vil i lighed med dens 45 forgængere blive bygget op omkring fire hovedafsnit, hvor en række fagkyndige vil give et bud på et stort udsnit af de mest aktuelle, vedkommende og fremtidsrettede emner for dansk landbrug netop nu indenfor: *Planteavl, Husdyrbrug, Bygninger og Maskiner samt Politik, Økonomi og Lovgivning*. 25-30 forfattere er ved at lægge sidste hånd på bogens indhold, der planlægges til ca. 120 sider.

Nærmere oplysninger og pris foreligger ca. 1. december

Red.

SOMMEREKSKURSIONEN 1999

til det sydvestlige Sønderjylland

Landhusholdningsselskabets sommerekskursion gik i år til det sydvestlige Sønderjylland med en afstikker over grænsen til Emil Nolde museet. Turen fandt sted den 10.–11. juni 1999 i et noget broget vejr, men de 189 tilmeldte deltageres interesse og gode humør samt vore entusiastiske værter med H.K.H. Prins Joachim i spidsen sørgede for en indholdsrig ekskursion, skriver Selskabets tidligere, mangeårige direktør, Jens Wulff, i denne beretning om turens afvikling.

Landhusholdningsselskabets sommerekskursion gik i år til Sønderjylland med både praktisk landbrug og lokalkultur som emne. Ekskursionen fandt sted den 10.–11. juni med Tønder by som centrum.

Som det vil fremgå af billederne, var der i år på andendagen tale om lidt omskifteligt vejr. Dette forhold tog dog ikke modet fra ekskursionens deltagere, der for flertallets vedkommende havde sørget for det fornødne

Godsforvalter Søren Frederiksen byder på Røj Avlsgård deltagerne velkommen til besøget på Schackenborg Gods.

Der var trængsel ved indgangen igennem den nyrestaurerede Porthus med bl.a. Schackenborgs gods-kontor.

udstyr i form af paraplyer o.l. Enkelte måtte dog sande det gamle ord om, »at ingen kender dagen før solen går ned«.

Schackenburg Gods og Røj Avlsgård

Sommerekskursionens 190 deltagere fik igen i år en fin tur med en række interessante og spændende besøg, der startede på Røj Avlsgård og Schackenburg Gods. Deltagerne mødtes på Røj Avlsgård, hvor godsforvalter Søren Frederiksen tog imod og viste rundt.

Schackenburgs landbrugsareal fordeler sig på ejendommene Røj, Solvig, Rosinfelt, Slotfelt og Sødamgaard, der tilsammen har et areal på 1084 ha. Dette areal inkluderer 255 ha skov, 46 ha vedvarende græs, vandløb veje, samt 20 ha slot, park, kro m.m.

Efter omvisning på avlsgården gik turen til Schackenburg Gods, hvor godsforvalter Søren Frederiksen orienterede om godsets og parkens historie. Fra godsets hovedtrappe tog H.K.H. Prins Joachim imod og bød indenfor i Riddersalen til en forfriskning.

Schackenburgs historie går tilbage til 1200-tallet, hvor den under navnet Møgeltønderhus var sæde for Ribebispen. I 1536 overgik Godset til Kronen. Schackenburg fik sit nuværende udseende i 1750. 11 generationer af Schack-slægten ejede godset indtil 1978, hvor H.K.H. Prins Joachim fik overdraget ejendommen. Siden 1995 har Schackenburg Gods været residens for D.K.H. Prins Joachim og Prinsesse Alexandra.

Godset beskæftiger i dag ca. 10 personer i mark og skov samt til vedligeholdelse af park og bygninger, administration m.m. Der hører i alt 16 boliger til godset, af hvilke Slotskroen nok er den mest kendte.

Et sjældent og meget interessant besøg som alle deltagerne var meget taknemmelige for.

Møgeltønder Kirke

Fra Schackenburg Gods gik selskabet i samlet flok gennem Møgeltønders spændende

Selskabets præsident, Jon Krabbe, takker H.K.H. Prins Joachim for besøget på det nyrestaurede Slot.

hovedgade til Møgeltønder Kirke, hvor der blev orienteret om kirkens historie, der går tilbage til ca. 1180. I kirken, der er bygget i flere perioder, er hovedskibet et spændende perspektiv, der giver den besøgende en fornemmelse af højtid og andagt.

Ecco Farmen

Dagens sidste besøg gjaldt Ecco Farmen, der drives økologisk og samtidig er en af de mest avancerede bedrifter i Danmark.

Ecco Farmen drives som en kvæggård med ca. 120 årskøer af racen SDM. Ydelsen er opgjort til 9454 kg mælk med 3,94 i fedt- og 3,38 i protein procent. Staldene, der var rammen omkring besøget, blev studeret med interesse. Køernes velfærd er der taget størst muligt hensyn til gennem etablering af bl.a.

Den tidligere Tønder Landbrugsskole er nu ramme for Ecco Farmen – en avanceret økologisk kvægbrugsbedrift.

to malkerobotter, der sikrer en rolig afvikling af malkningen. Køerne har gode liggepladser på bløde madrasser i et velindrettet leje. Et rent og tørt leje samt roterende børster sikrer, at køerne lettere holder sig rene, hvilket har stor betydning for mælkehygiejnen. De brede gangarealer, gode vandingsmuligheder og ædepladser er med til at give stalden et præg af afslappet og rolig drift. De gode forhold for køerne smitter selvsagt også af på personalets arbejdsforhold.

Mest interessant var det at se køernes brug af malkerobotterne. Med ca. 60 køer i to hold var der til stadighed et par køer, der roligt

ventede ved robotten, til det blev deres tur. Referenten så under sit besøg ingen tegn på usikkerhed hos de malkende køer. Ecco Farmens ejer Karl Toosbuy orienterede dog om, at det i indkøringsfasen havde været nødvendigt at skille sig af med nogle enkelte køer, der ikke kunne vænne sig til automatikken.

Festmiddag

Festmiddagen var som altid højdepunktet for det sociale samvær. Mange kender hinanden

Deltagerne så bl.a. staldens nye malkerobotter i funktion.

Ecco Farmens ejer Karl Toosbuy orienterede om bedriften.

privat eller fra deltagelse i tidligere ekskursioner, og det gav grundlag for en livlig snak hen over bordene.

2. dag: Sønderjyllands Kunstmuseum, Tønder Museum og Vandtårnet

Efter morgenmaden på Hotel Tønderhus, spadserede man til museerne. Kunstmuseet, der netop er indviet udgør en både arkitektonisk og kunstnerisk seværdighed. Efter en

indlevende orientering om samlinger og hus blev selskabet sluppet løs i det samlede bygningskompleks, der udgør de museale attraktioner. Tønder Museums fine samling af sølv-tøj og kniplinger viser noget om den rigdom, som rådede på egnen i historisk tid.

For de, der tog turen op i vandtårnet, ventede der en storslået udsigt over det flade marskområde, der udgør denne del af Sønderjylland.

Deltagerne fik på Vesterfeld Marssgård indblik i et stykke sønderjysk kulturhistorie.

Emil Nolde museet.

Vesterfeld Marskgård

Fra Tønder gik turen ud i Marsken til Vesterfeld Marskgård, hvor gårdejer Friedrich Hindrichsen tog imod og orienterede om gårdens historie og udvikling.

Gården er en gammel frisisk marskgård med fire stråtækte længer.

Som for andre marskgårde er Vesterfeld bygget på et »værft« for at undgå oversvømmelser i vinterhalvåret af indvandet fra Vidåen. De periodiske oversvømmelser blev først

afhjulpet i 1928–29 i forbindelse med Tøndermarskens afvanding og digebygningen.

Gården, der har et jordtilliggende på 135 ha, er siden 1980 drevet som et deltidslandbrug med planteavl.

Gårdens stuehus er indrettet med gamle egnstypiske møbler. På Vesterfeld indtog deltagerne formiddagskaffen med hjemmebagt kringle.

Selskabets præsident, Jon Krabbe, på »slap line« i afskedens stund hos Johanne og Søren Degn Clausen på Trøjborg Hovedgård.

Nolde-museet

Ekskursionen gik derfra over grænsen til Nolde-museet med sin berømte permanente udstilling af malerier og akvareller af Emil Nolde. Det var Emil Nolde, der anlagde museet og den omkransende park.

På dette tidspunkt havde vejrguderne tilsyneladende fået nok af vores besøg i det sønderjyske, for de gjorde hvad de kunne for at skylle Sønderjylland ud i Vesterhavet. Alle kom dog tilbage til Danmark i god behold, men for mange, i en lidt våd tilstand.

Højer Sluse og Trøjborg Hovedgård

Efter et kort ophold ved Højer Sluse gik turen til Trøjborg Hovedgård, hvor gårdejer Johanne og Søren Degn Clausen tog imod og orienterede om gårdens anderledes udnyttelse med bondegårdsferie, besøgslandbrug og gårdbutik. Den ene længe, der er 300 år gammel, er indrettet til en spændende cafe og udstillingslokale med så god plads, at sommer-ekskursionens deltagere kunne bespises her.

Ekskursionen sluttede med besøg i det store stuehus, hvor Johanne Degn Clausen viste rundt.

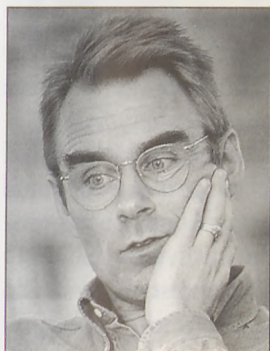
Landhusholdningsselskabets ledende præsident, godsejer Jon Krabbe afsluttede ekskursionen med en tak til alle de gæstfrie besøgsværter, der havde gjort dette års sommer-ekskursion til en spændende og indholdsrig oplevelse, samt rettede en tak til deltagerne for et behageligt og vellykket samvær.

Johanne Degn Clausen viste rundt i Trøjborgs store stuehus.

Husholdning

Sverker Sörlin,
professor i miljøhistorie, Umeå Universitet, Sverige

Artiklen forfatter holdt på vort svenske søsterselskab, Kungl. Skogs- och Lantbruksakademiens årsmøde en fascinerende gæsteforelæsning over ordet »Husholdning«. Med forfatterens tilladelse bringer vi her indlægget i en lidt »fordansket« udgave.

Deres Kongelige Højhed, Deres Excellence,
Mine damer og herrer

Husholdning ... Der findes et billede af Gunnar Sträng, hvor han står med docent Kurt Samuelsson i et TV-studie. Det var på flanellografens tid, hvor Sträng i fjernsynet umiddelbart efter Helligtrekongers aften hvert år bogstavelig talt fastlagde statsbudgettet i form af pile i sort-hvidt. De fleste pegede opad.

På billedet står han med en vægt foran sig og lægger pengeposerne på vægtskålen. Righusholderen. En faderskikkelse.

Det er nu nøjagtigt 40 år siden. Den tolvte januar 1959. Det var Volvo PV og Folkets Park. Cary Grant på biograflærredet, og Arthur Thomsen var netop gået af som univer-

sitetsrektor for omkring tyve tusinde studenter. Der var en årlig vækst på fire-fem procent i faste priser.

Vi var alle trygge, i hvert fald rimeligt trygge. Husholdning har noget med tryghed at gøre.

Efterhånden er vi ikke længere helt så trygge. Vi er tilbage i en tilstand, som må være normal for menneskeheden: Usikkerhed, en snigende følelse af, at der når som helst kan ske forandringer. Tørke, misvækst. En dag dukker vildtet ikke op, det har søgt andre veje.

Nu kalder man utrygheden globalisering. Det er kaosepokens kausalitetsbegreb; når der er en der nyser i Kina eller Brasilien, er der folk, der mister jobbet i Norrköping og Arboga. Nogen længes efter rigshusholderen. Hvor er hun? Eller han?

Men alt der starter med »rigs« er efterhånden usædvanligt. I Västerbottensområdet af telefonbogen er der noget, der hedder Riksbyggen (Rigsbyggeforetagende) – hvem ville give et ejendomsselskab et sådant navn i dag? – og »Riksförbundet för mag- och tjarmsuka« (Rigsforeningen for mave-/tarmsygdomme) samt et par andre rigsforeninger. Ikke meget andet. Jo, en ting: Rigsskovsbeskatningen. Måske også en tryghedsforanstaltning.

Der er en anden global utryghed. Vi spiser og drikker, vi rejser og styrter rundt. Et eller andet sted har dette en økologisk omkostning.

Det kaldes for et økologisk fingeraftryk. Vores fremfærd sætter sine spor. Kuldioxiden fra vores biler kræver plads i skove og på det dybe hav for at kunne uskadeliggøres. Vinen på vores bord her til aften krævede en varm og solrig skråning at vokse på.

Når fortidsmennesket kastede sit spyd og tændte ild, gav det anledning til flere foran-

dringer, end vi kan forestille os. Arter blev udryddet og landskaber blev forvandlet. Men forvandlingen var ofte langsom. Og den var lokal.

I dag tærer vi på hele jordens areal og hele atmosfærens vældige lufthav. Ozonhullet er menneskehedens kollektive almene kunstværk, netop beliggende over det kontinent, hvor intet menneske kan leve. Vi påvirker alle på afstand.

Når SCB (Statistiska Centralbyrån) udgiver sin årlige befolkningsstatistik plejer jeg at tænke, at der måske kommer en dag, hvor man i Norrland kan begynde at tage betaling for plads. I Holland er der tohundrede mennesker på hver kvadratkilometer. I Norrbotten er der to, og de bliver færre. Der findes byer og samfund, hvor befolkningstætheden er så lav, at de ifølge EU's statistik ikke findes. Sverige burde med succes kunne eksportere økologisk plads.

Om ikke så længe har vi årtusindskifte; slutningen af det andet, som vi siger, på trods af at menneskene har dyrket jorden i ti og brugt ild aktivt i hundrede årtusinder.

Det er imidlertid tilstrækkeligt blot at gå et eneste årtusinde tilbage. Hvis vi udfærdiger et kort for år tusinde, hvor vi markerede med farver, hvilken indflydelse menneskene hidtil havde haft på jordens arealer, ville markeringerne blive små og svage. Hvis vi senere lod verdenskortet spille som en film, hvor hvert år udgjorde en rute, ville vi få at se, hvorledes indflydelsen gradvist dækkede et større og større areal og blev tilsvarende mere intens.

Men først i løbet af de sidste to århundreder, og især i de seneste tiår, er vi kommet til at se eksplosionen: Et tæt tæppe af farveeksplosioner over næsten hele jordens ydre, et sammenhængende landskab af total menneskelig dominans.

Om dette – således kan man i hvert fald tolke det – har Italo Calvino skrevet en roman, *Klätterbaronen* (1957), om en adelig dreng, som efter en kontrovers ved middagsbordet flygter op blandt træerne, hvor han lever en tilværelse, som bliver sværere og

sværere at holde ud på grund af den store udtynding, efterhånden som træerne bliver fældet for at give plads til jordboerne.

Der er en sorg i denne udtynding. Men samtidig en glæde – i tætheden mellem menneskene.

Og fremfor alt: Jo større udtynding mellem de urørte områder, des tættere mellem vores fingeraftryk. Og desto mere hænger verden sammen. Og vi med alle andre.

»We are all netted together«, som Charles Darwin udtrykte sig. Vi er alle forbundet med hinanden.

Darwins metafor fra rejsen med Beagle for 160 år siden kom ikke til at passe for hans egen samtid. Den blev sand langt senere gennem økologien, som havde svært ved at slå igennem i Sverige. Der er næsten hundrede år mellem Ernst Haeckel og ordets udmøntning i praksis samt det første professorat.

En biologisk metafor, udformet for et lokalt livsfællesskab, livssammenhæng på stedet. Men når næste århundrede, altså vores, lakker mod enden, og Darwin har været død i over et århundrede, da vokser ordet i betydning. På børsgulvet, i datamaskinerne, på de utrygge arbejdspladser – og gennem de utrygge økologiske sammenhænge: »We are all netted together«.

Netop derfor: Rigsøkonomi er en vidunderlig illusion. Nostalg. Som rigstelefonen. Det står for resten i dagens avis, at Sverige nu skal være et eneste rigsnummerområde. Rigsophører endog formelt.

Den første rigshusholder hed Gustav Vasa. Fra ham udgår en centralistisk og patriotisk tradition i husholdningens historie, som absolut ikke er død. Det drejede sig om at berige fædrelandet. Enten med lukrativ handel, eller ved at oprette mønsterjordbrug og få bønderne til at producere mere.

Konventionel økonomisk doktrinhistorie plejer at stille merkantilisme og fysiokratisme i modsætning til hinanden. Men fællesnævneren var, at rigets velstand skulle øges. »Eventyret om grødfadet« var svensk. Og tidens digtning var også fuld af andre tegn på, at det især var svenskerne forundt at eje de

egenskaber, hvormed man blev driftig og velstillet.

Vi var et folk af husholdere, sunde patrioter på hvert jordlod. Og netop derfor var vi lykkelige. Der er en type plancher, malerier og tæpper, som var talrige i 1700-tallet, og som beskæftiger sig med begrebet »Bondelykke«. På dem ser vi bonden læne sig mod sin spade. Hustruen med sit åg henter vand fra brønden. Et drengebarn driver gederne fremad med et risbunt. Svinene roder fornøjet. En hund vidner om trofasthed.

Et vers plejede at ledsage dem, formodentlig skrevet af en landinspektør ved navn Wilhelm Kruse i begyndelsen af 1700-tallet. I det fremtræder en hel prøvekollektion af stereo-type idealer.

For det første er »Bondelykkens« bonde nogenlunde velbjerget. Ifølge verset har han otte køer og en hest. Dette er ikke en sulten, fattig djævel, som kan forstyrre samfundsordenen. For det andet er han gudfrygtig og ærlig – og en god nabo. Det faktum, at han har en nabo, synes i nogen grad at modsiges af, at han »Bor langt ude i skoven og sjældent har gæster«. Men i sig selv er det netop dette, der er idealet. Jævne folk i byen tilbringer ofte tiden på værtshuset. Heroppe i skovene ses man sjældent. Men når man gør det, har man det rart sammen. Idealtilværelsen synes at indebære en balancegang mellem familielivet og en videre social omgang.

Dette er også en person, som er »Glad for sin vadmelskjorte, sine skindbukser og vest«. Vi ved, hvilken omsorg, der blev lagt i at sørge for, at folk ikke konsumerede de ting, der var dyre at importere: Te, kaffe, prangende tøj. Bonden bliver ved sin stand og klæder sig derefter.

Men især udtrykte billedet arbejde. Det er arbejdet, som gør bonden selvstændig. Sammen med sin hustru klarer han alt. Han laver til og med sine egne sko. Han er både håndværker og jordbruger, et universalmentneske i lille målestok, fiks på fingrene og snild, men ikke ekspert.

Ellers er manglen på overdrivelse det gennemgående tema i »Bondelykken«. Den idea-

listiske svenske bonde er jævn. Han er ikke påfaldende rig, ikke påfaldende social, viser ingen tegn på brillans eller overdådighed, men heller ikke på dovenskab eller dumhed. Han er fuldstændig almindelig, hvilket er det gode ved ham.

En sagnskikkelse rinder ihu: Svenske Per. Denne unge svenske landmand er som sædvanlig ude at grave på marken en dag, da hans spade pludselig støder mod noget hårdt: En guldklump. Han bytter den for penge og køber, hvad han altid har længtes efter: Et stort gods, hvor han bliver herremand med mange undersåtter. Han behøver ikke længere at grave, og han spiser sin livret hver dag: Pandekager.

Med tiden bliver han dog tyk og fed, og en dag bliver han træt af at være godsejer. Så bytter han sig til et klipperskib, som sejler på de syv have. Han bliver søkaptajn, men bliver også snart træt af det. Derefter anskaffer han sig en hest, for han har altid holdt af at ride, og siden en paraply, fordi det ser så sjovt ud. Til sidst, ikke langt hjemmefra, bytter han den morsomme paraply med det mest prosaiske af alt – en spade.

Og tilbage på sin mark – efter sit økonomiske diminuendo – er Svenske Per lykkelig igen, fattig som før, men slank og smidig i kroppen og leende mod vores dejlige sol.

Så lykkelig bliver man kun, hvis man er husholder, forvalter sine pund og bliver ved sin læst.

Og over det hele hersker den største husholder af alle. Og han har sat pile på sin jordiske totalflannellograf. Han har skabt en klog og hensigtsmæssig ordning, som menneskene skulle tilpasse sig. Naturen indeholder tegn, som man skal holde hus efter. Som i det velkendte Linné-citat om den guddommelige økonomi:

»Jorden bliver føde for planten, planten ormens føde, ormen fuglens og fuglen ofte rovdirets, der atter til sidst bliver fortæret af rovfuglen, rovfuglen af ormen, ormen af urten, urten af jorden: Ja selv mennesket, som bruger alt til sit udkomme, bliver ofte rov-

dyrets, rovfuglens, rovfiskens, ormens eller jordens føde. Således går alt i ring.« (1739).

Husholdning indebærer tålmodig og klog drift og udnyttelse. »Wise use« (»klog udnyttelse«), som præsident Theodor Roosevelt udtrykte det med en gådefuld og genial formulering, som siden har cirkuleret i debatten i hundrede år – jeg tror egentlig, det drejede sig om Adam og Eva i Paradis, om at »bruge og bevare«, som det står skrevet. Men rødderne eksisterede i tysk skovbrug i 1700-tallet. Og i 1980'erne begyndte man at kalde det »sustainability« – vedvarende udnyttelse.

Her findes der også en spaltning. På den ene side findes den tradition, som den amerikanske historiker Donald Worster kaldte »erobrende«. Den ligger tæt ved videnskabens hovedgårde, og på stordrift industri og det ressourcekrævende jordbrug.

I sin forlængelse dukker den op under glade stridsråb som »The resourceful earth« (»Den ressourcefulde jord«) – hos Herman Kahn. Eller »Humanity is doing well, and is still improving« (Menneskeheden fungerer godt og bliver stadig bedre), som hos ærkeoptimisten, økonomen Herbert Simon, som provokerer alle, der taler om miljøet som en restriktion.

Der er mange lokale variationer af denne tænkemåde. Vedvarende tilvækst hedder den seneste, en svensk hybrid, en slags verbal blandingsøkonomi.

I denne tænkemåde ligger der en god del fortrøstning med hensyn til teknikkens og videnskabens muligheder for at skabe en bedre husholdning på linje med den guddommelige økonomi. Økoeffektivitet, grøn ledelse. Halvfemserne har været et drivhus for nye ord om dette tema.

Men der findes også en del fortrængning – af ubehagelige forhold. Vi kan vende tilbage til billedet af eksplosionen af menneskelig påvirkning. Det er svært at forestille sig næste årtusinde på den måde. Vedvarende tilvækst kan vise sig at være en anden illusion. Men det kan også fungere. Det ved vi vel ikke endnu?

Worsters anden tradition kalder han det arkadiske efter det græske landskab. Her taler vi om husholdning som et økologisk begreb. Her findes der også svenske islæt, helt tilbage til Almqvists grødspiserselskab. Fred med jorden (1940) kaldte Elin Wägner og Elisabeth Tamm deres manifest for økologisk dyrkning. Blikket var rettet bagud mod dyrkningens gamle sandheder.

De som i vores tid er vendt tilbage til disse tanker har ofte optrådt som skeptikere over for globalisering og international handel. Man har gjort sig til talsmand for det lokale, en personlig relation til mad og dyr – og den lille målestok. Længslen efter tryghed.

Det har ofte drejet sig om en kritik af civilisationen. Et ideal var klostret, hvis husholdning var et sluttet kredsløb i en moralsk utopi. En streng ordning, hvor verdslige ressourcer holdes på spareblus, medens ødselheden var åndelig og gik i vertikal retning i omgangen med Gud.

Sekter og samfund af mange slags har, især i USA, praktiseret dette frivillige indre eksil, men indtil nu med ubetydelige resultater uden for deres egne kreds.

Men idealet har bredt sig til forsvar for miljøet. Og formålet for flere af disse – som man ville sige, hvis man udtrykker det i 1990-tallets sprogbrug – har været at flytte det økonomiske fodaftryk nærmere skoen. Man taler nu efterhånden mere om retfærdigt miljøråderum. Nordboere, folk fra Sibirien eller regnskoven skal ikke bare være eksportører af billig plads. Og folk i Bruxelles, New York og Stockholm bør sørge for at holde op med at leve på så stor fod eller betale bedre for deres verdensomspændende slitage.

Husholdning kan lyde som et antikvarisk emne, noget man beskæftigede sig med på adelsgodser og folkehøjskoler tidligere i historien. Og som man kunne føre tilbage i traditionen helt til Xenofon, Sokrates lærling, og dennes skrift Oikonomikos – kunsten at »holde hus«. Jeg kunne holde et foredrag om håndbøger i husholdning, om pølsefyldning og husdyrsavl.

Men i ordet gemmer der sig – hvilket jeg

håber er fremgået – en faktisk virkelighed, men også en virkelighed, som er fuld af muligheder – for den, der kan skabe fremtidens husholdning for ti milliarder mennesker, som vil leve i åbne samfund med bevægelighed i alle retninger. Det er det, vi plejer at kalde »Chancen for Sverige«. Det kan ikke benægtes.

Jeg har peget på to traditioner.

For det første: Genbrugsmodellen, som bygger på en ledelsestradition med rødder i 1700-tallets tyske skovbrug: Langsigtet udnyttelse med høj afkastning. Helt i tråd med nutidens Brundtland-ånd.

For det andet: Den økologiske model, som bygger på endnu ældre ideer om naturens forbillede og om det idealistiske i lokalproduktion og -forbrug.

Jeg må erkende, at jeg for mit eget vedkommende har svært ved at vælge. Jeg foretrækker Wiensatirikerens Karl Kraus' valgsporg: »Af to onder vælger jeg ingen af delene«. Med tilføjelse af, at af to goder vælger jeg begge.

Måske er det også således – i syntesens tegn – at vi kan tolke tendenserne i vores tid. Kredsløb, genbrug, faktor 10, retfærdigt miljøråderum – et sådant begreb synes med en vis nødvendighed at indebære, at islæt af lokal husholdning og »fred med jorden« kommer ind. Mad dyrket i henhold til øgede forbrugerspecifikke krav, økologisk certificering og økologiske grise – hvad enten det som tidligere er i klostrets lukkede kredsløb eller ej – så synes det lokale at gå mod en renæssance.

Men samtidig synes denne tradition ikke længere at dreje sig så meget om civilisationskritik. Det virker snarere, som om civilisationen, som vi kender den, har opsuget en del af ideerne. Det betyder måske, at det økologiske fingeraftryk er nær ved at få en pris. Og at en måde at håndtere den globale udfordring på, faktisk er at betale er par øre mere for det lokale. I fremtiden fremstår disse håndøre måske netop som et bidrag til det globale miljø snarere end som en strafafgift til den lokale dyrker.

Samtidig med at jeg siger dette, indser jeg imidlertid, at det kun kan være en del af sandheden. Den vin, vi skal drikke i aften, kan dårligt være fremstillet i Stockholms forstæder. Og damernes aftenrober kan ikke udelukkende være syet i hovedstadens atelierer.

Hvorfor siger jeg dette? Fordi jeg er så utroligt forelsket i det store udbud, ikke bare af klæder og vin men også af mennesker, ideer, kunst, ting af enhver art – at jeg gør oprør mod en rent lokal husholdning. Måske amoralsk, ikke holdbart, men alligevel, så gør jeg oprør.

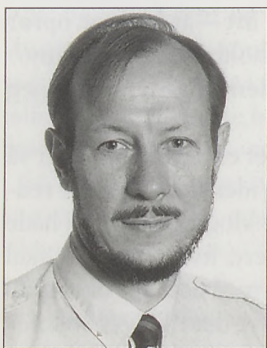
Jeg tror faktisk, at det er derfor, at jeg er så øm om videnskaben. Videnskaben er det redskab, vi har til at blive klogere af. Og vi både kan og skal blive klogere, hvis vi fortsat skal kunne leve i en verden med udbud. For at gøre alt det vi vil, skal vi gøre det til lavere økologiske omkostninger.

For I vidste vel, at der var der, jeg ville hen med mine ord i aften: At videnskaben ved at gøre os klogere er redningen for alt det, som gør livet udholdeligt.

Jeg synes nemlig tilfældigvis, at den indsigst Darwin fik, var en sand beskrivelse af den verden, vi lever i. Og netop sådan er også den verden, jeg vil leve i. Jeg tror ikke på nogen enkelt rigshusholder. Jeg vil være en af os alle, som er forbundet med hinanden.

Landbohøjskolens Nationaløkonomer 1897–1997: Fra Westergaard til Kjeldsen-Kragh

Professor Niels Kærgård,
Sektion for Økonomi, KVL

*Lillekat, Lillekat,
lille Kat paa Vejen.
Hvis er du? Hvis er du?
Jeg er s'gu min egen.
(Piet Hein, 1942)*

1. Indledning

Der har været undervist i økonomi på Landbohøjskolen siden dennes start i 1858. For agronomer, der skal ud at rådgive landmænd og landbrugsorganisationer, må fag som landøkonomi, jordbrugspolitik og landbrugets driftsøkonomi selvfølgelig være centrale fag. Disse jordbrugsrelaterede fag lå fra starten under lærestolen i almindelig landbrugslære og blev gradvist udskilt herfra. Der har imidlertid også siden sidst i forrige århundrede været undervist i grundlæggende nationaløkonomisk teori og politik. Siden 1897 har Landbohøjskolen haft en lærestol i generel nationaløkonomi.

De første årtier var der tale om en deltids docentstilling; vel nærmest hvad vi i dag ville kalde et eksternt lektorat. Stillingen havde

imidlertid dengang en helt anden betydning end et lektorat i dag. Hvor der i dag er omkring 50 danske professorer i nationaløkonomi og vel mere end det 3-dobbelte antal lektorer, var der dengang i hele Danmark 3 professorer i økonomi og et lignende antal docenter. Stillingen var i de første år den eneste lærestol i økonomi uden for Københavns Universitet. I 1955 blev stillingen omdannet til et professorat. I de sidste årtier har professoratet været suppleret med et antal lektorer.

Emnet for denne artikel er de personer, der har siddet i denne stilling i generel nationaløkonomi. Stillingerne i landøkonomi og landbrugspolitik og de øvrige jordbrugsrelaterede økonomifag skal derimod ikke behandles ved denne lejlighed. Der er således tale om en stilling, der i indhold er helt parallel med de stillinger, der har været ved Københavns Universitets samfundsvidenskabelige fakultets store og internationalt anerkendte økonomiske afdeling. Det ville derfor være en nærliggende mulighed, at det store københavnske universitetsmiljø, der ligger under 2 km fra Landbohøjskolen, tiltrak de bedste og mest markante økonomer, medens Landbohøjskolen måtte nøjes med en andenrangs, mere farveløs, udgave af den samme teori. Det ville være så meget mere nærliggende, eftersom alle Landbohøjskolens nationaløkonomer har været uddannet fra Københavns Universitet. Om det forholder sig sådan skal analyseres ved at se på Landbohøjskolens økonomer i kronologisk rækkefølge. I sidste afsnit sammenfattes billedet derefter til en generel konklusion.

2. Marginalismen får frie tøjler: Harald Westergaard 1897–1902

I 1890'erne besluttedes det at starte med undervisning i generel økonomi på Landbohøjskolen. Det lykkedes at få landets på daværende tidspunkt førende økonomiske teoretikere, Harald Westergaard, til at påtage sig undervisningen. Han startede med at undervise i Almindelig Økonomi i 1896 for skovbrugsstuderende, og der blev holdt eksamen i faget første gang i 1897.

Harald Westergaard var født i 1853, blev cand.mag. i matematik i 1874 og cand.polit. i 1877. I 1883 blev han docent i økonomi og statistik ved Københavns Universitet og i 1886 professor i de samme fag – en stilling han besad til 1924, hvor han var blevet 70 år. Han fortsatte med at publicere til sin død i 1936.

Han er en kæmpe i dansk videnskabs- og kulturhistorie. Det særlige ved Westergaard er, at han indtager en nøgleposition på tre helt forskellige områder. Han har en plads i dansk nationaløkonomis historie, bl.a. med et par ungdomsarbejder indenfor matematisk økonomi af international klasse og med en række indflydelsesrige lærebøger. Han var desuden et af de helt store navne i europæisk statistik i en meget lang periode. Endelig har han en etableret plads i dansk kirkehistorie, bl.a. som det ledende navn i Københavns Kirkefonds første periode og som en hjørnesten i al kristeligt-socialt arbejde omkring århundredskiftet¹. Han er en af de meget få, der har haft to biografier i Dansk biografisk Leksikon; Jens Toftegaard skriver om ham som økonom og statistiker, og Hans Koch skriver om ham set fra et kirkehistorisk synspunkt. For en mere detaljeret beskrivelse af Westergaards virke, se Kærgård (1997) og Kærgård & Davidsen (1998).

Han var som helt ung i 1870'erne en af den nye grænsenytteteoris pionerer. Et par arbejder fra denne periode blev helt overset af samtiden, men nævnes nu som pionerarbejder af international interesse. I et brev til Jevons forklarer Westergaard ham, hvorle-

des en mere direkte brug af matematisk maksimeringsteknik ville lette argumentationen (brevet er kendt fra en tak i forordet til 2. udgaven fra 1879 af Jevons bog, og nævnes som teorihistorisk interessant bl.a. af Creedy (se Creedy, 1980, og brevet i Black, 1977)). I en artikel i Tidsskrift for Mathematik 1876 bruger Westergaard som den første matematisk maksimeringsteknik (Lagrange-multiplier metoden) på et økonomisk problem; da artiklen er på dansk er man først blevet opmærksom på den i de senere år (Davidsen, 1986).*

Sidst i 1870'erne skiftede Westergaards interesse. På en større udlandsrejse i 1877-78 blev han optaget af religiøse og sociale spørgsmål. Det fik ham til i højere grad at interessere sig for sociale forhold, og da han kom hjem kastede han sig derfor over statistiske studier af sociale data. I 1881 skrev han sin første artikel i *Nationaløkonomisk Tidsskrift* (»Spørgsmålet om Alderdomsforsørgelse«), hvori han nu har forladt den strengt teoretiske økonomi.

Nationaløkonomien er ikke baseret paa Fakta og formel-logiske Slutninger alene; den berører de menneskelige Interesser dybt, og i Hver Theori kommer da et Moment af den paagjældende Forfatters Livsopfattelse med ind. (Westergaard, 1881, side 1–2).

Samme år fik han Universitetets guldmedalje på en afhandling om dødeligheden i de forskellige samfundsklasser, en afhandling der i 1882 udkom på tysk med titlen »*Die Lehre von der Mortalität und Morbilität*«. Den blev genudgivet i en omarbejdet og udvidet udgave i 1901, og står som et hovedværk i europæisk demografi og statistiks historie. Det var dette værk, der i 1883 skaffede ham et docentur i statsvidenskab ved Universitetet. Hans fag var statistik og nationaløkonomi, idet hans forskning dog i helt dominerende grad var koncentreret om den anvendte statistik med forskellige former for socialstatistiske analyser i centrum.

På dette område var han en international

kapacitet. I fortegnelsen over hans arbejder (Nationaløkonomisk Tidsskrift, 1937) er anført 59 artikler i internationale tidsskrifter. Mest publicerede han i tysksprogede forsikringstidsskrifter, således er der 18 artikler i »Assekuranz Jahrbücher« og 15 i »Österreichische Revue, Organ für Assekuranz«. Men der er også artikler i alle de førende engelsk- og tysksprogede fagtidsskrifter, f.eks. 5 artikler i »Jahrbuch für Nationalökonomie und Statistik«, 4 i »Economic Journal«, 2 i både »Quarterly Publication of the American Statistical Association«, og i »Journal of the Royal Statistical Society«, og enkelte artikler i både »Biometrika« og »Economica«.

Selv om Westergaards forskning drejede sig fra økonomisk teori til statistik og demografi, betød det ikke, at han stillede sig afvisende overfor grænsenytteteorien. Han så både den moderne økonomiske teori og statistikken som mulige veje til et opgør med den klassiske økonomi og for Westergaard specielt med den for sociale fremskridt blokerende jernhårde lønningslov:

Man søger ofte den datidige Nationaløkonomis Fejl deri, at den var alt for abstrakt. Dette er ogsaa sandt, men det var ikke den eneste Fejl. En dyb Indtrængen i en Opgave paa Grundlag af givne Forudsætninger vilde tilsidst have vist Nødvendigheden af at gøre grundige lagttagelser for at give de vundne Sætninger et positivt Indhold og saaledes have tvunget Nationaløkonomerne til at berigtige Forudsætningerne. Men Nationaløkonomien havde den Mangel at være paa-faldende overfladisk. (Westergaard 1896, s. 106–107).

Selv anså den modne Westergaard nok den sociale statistik som den frugtbareste vej for sit sociale virke. Men hans undervisning og lærebøger spillede en betydelig rolle for den neoklassiske økonomis introduktion i Danmark. I 1891 udgav han en lille lærebog »Indledning til Studiet af Nationaløkonomien«, og den blev uhyre betydningsfuld i Danmark, som bogen der gjorde de nye teorier til al-

men eje her i landet. Som Carl Iversen skriver i 1933:

Saare uanseligt og beskedent af Ydre er det tynde graa Hefte: »Indledning til Studiet af Nationaløkonomien«, som Westergaard udsendte i 1891, og dog har denne lille Bog sat Skel i dansk Nationaløkonomis Historie: i den slaas Døren op for den moderne økonomiske Teori, som omtrent samtidig var skudt frem i Østrig, England, Schweiz og Amerika.

Ved Københavns Universitet var Westergaards hovedområde imidlertid statistikken, og det var de mere gammeldags professorer V. Falbe-Hansen og William Scharling, der var hovedlærerne i nationaløkonomi for de polit-studerende. Fra 1896 til 1902 var han derimod enerådende lærer i økonomisk teori ved Landbohøjskolen. Og det var ikke et venstrehåndsjob han tog let. Allerede i 1897 udgav han en lærebog skrevet specielt til brug ved undervisningen på Landbohøjskolen. »Forelæsninger over almindelig økonomi« på 147 sider kom i 1897. Westergaard understreger berøringen med de andre fag:

Men selv om Nationaløkonomien saaledes undersøger den økonomiske Virksomhed fra Samfundets og ikke fra den Enkeltes Synspunkt, kan den ikke undgaa at komme ind paa Spørgsmaal, der berører den Enkelte, og den faaer ganske naturlig en Mængde Tilknætningspunkter til andre Fag. Opstaaer der f. ex. Spørgsmaal om Betydningen af de forskellige Driftsformer i Landbruget eller om den skadelige Indflydelse af Rovdrift, maa Nationaløkonomien støtte sig til Agerbrugskemi eller Landøkonomi, og er der Tale om en Forandring af Toldloven, maa Sagkundskab med Hensyn til de forskellige Varer træde til. Alt dette er dog ikke noget særegent for Nationaløkonomien. Ingen Videnskab kan isolere sig fra andre Fag. (Westergaard, 1897, side 4).

Allerede dengang nævnes specialiseringen som tidens trend:

Tidligere var Arbejdsdelingen gennemgaaende kun ringe; nu trænger den fremad med ustanselig Kraft. Den gamle Bonde, der i det allervæsentligste levede af, hvad han selv frembragte, er bleven afløst af en Producent, der kaster sig over enkelte Landbrugsprodukter, og for hvem Husfliden (Hjemmevævning osv.) har tabt sin Betydning. Hvad der i saa Henseende foregaaer i Danmark med Hensyn til Fælles- og Andelsmejerier, er talende Vidnesbyrd. En stor Virksomhed, der tidligere foregik i Hjemmet, er her overført paa selvstændige Anlæg, idet det gamle Brugsfællesskab saa at sige vaagner under nye Former. (Westergaard, 1897, side 5).

Westergaard har også en klar metodemæssig erklæring:

Det er en Fejltagelse at tro, at man kan nøjes med Deduktionens abstrakte Methode, men det er ligesaa fejlagtigt at tro, at Methoden maa bero udelukkende paa Induktion, paa historiske statistiske eller maaske psykologiske lagttagelser. Naar det gælder om at finde Sandheden, har man ikke Lov til at kaste Vrag paa nogen Methode, der kan hjælpe til at naa dette Maal. Undersøgelsen maa bero paa engang paa Deduktion og Induktion, paa abstrakt Tænkning ud fra givne Forudsætninger og paa lagttagelser, der hjælpe til at berigtige Forudsætninger og kontrollere de vundne Resultater. Nationaløkonomien har derfor Brug for en Mængde forskellige Kræfter, hvoraf den ene skal støtte den anden. (Westergaard, 1897, side 7).

Det er det, der karakteriserer bogen – en blanding af beskrivende statistik og økonomisk teori. Og teoretiske overvejelser i meget bred forstand, f.eks. et afsnit om socialisme og kommunisme. I virkeligheden er der mere samfundsbeskrivelse og økonomisk historie end økonomisk teori i bogen. Men det skyldes jvf. forordet, at Westergaard har brugt

bogen sammen med sin nævnte teoretiske lærebog fra 1891.

3. En glørværdig karrieres start: Jens Warming 1902–1908

Det var venteligt, at Harald Westergaards tid på Landbohøjskolen ville være begrænset – han var trods alt efter århundredskiftet den ledende professor i økonomi ved Københavns Universitet samtidig med han underviste på KVL. I 1902 overlod han da også docenturet til sin protege, den relativt unge Jens Warming, der var helt i begyndelsen af sin karriere. Han stod Westergaard nær både fagligt og religiøst (og det sidste spillede utvivlsomt en vis rolle for Westergaard).

Jens Warming er født i 1873, student i 1891 og cand.jur i 1897. Efter næsten 3 år som lærer på den danske højskole i Nebraska i USA kom han hjem og tog statsvidenskabelig eksamen i 1901. I 1901–1904 var han assistent ved Universitetets statistiske Laboratorium og i 1904 blev han kontorchef i Statens statistiske Bureau (det nuværende Danmarks Statistik). I 1903 søgte han et docentur ved universitetet uden at få det, men fra 1906 fik han undervisning på docentniveau i faget Danmarks Statistik. I 1911 var det ene af universitetets to ordinære professorater i økonomi ledigt, og Warming var den ældste af de 5 ansøgere, og han var da også i pressen udnævnt til favorit. Det endte imidlertid med, at man – meget overraskende – tog den unge historiker Axel Nielsen. I 1919 fik Warming imidlertid uden konkurrence et ekstraordinært professorat i statistik, og dette bestred han til sin død i 1939.

Ved siden af sin hovedstilling som kontorchef i Statens statistiske Bureau 1904–19 og som professor i Danmarks Statistik 1919–39 sad han i en række udvalg. Han var formand for boligkommissionen af 1916 og af 1918, medlem af husholdningsudvalget 1917–19, af socialministeriets arbejdsudvalg 1932, han var bestyrelsesmedlem i Landmandsbankens Byggeselskab 1918–1934 og i Københavns

Socialfilantropiske Boligselskab fra 1927, formand for ejendomsselskabet Hjem fra 1918.

Sine kristelige og moralske interesser viste han som formand for Nathanaelskirkens Menighedsråd fra 1912, som formand for Studenterhjemmet 1904-06, og fra 1921 som formand for Kristeligt Studenter-Settlement. Han var i 1903 medstifter af Studenternes Afholdsforening. Han sad i Københavns Borgerrepræsentation valgt på en kristelig-social liste fra 1917 til 1921.

Hans skriftlige produktion omfatter mere end 150 bidrag, spændende fra korte anmeldelser og avisartikler til tykke håndbøger. Hans hovedværker, set med samtidens øjne, målt på størrelsen og vel også set med Warmings egne briller, er som nævnt en række lærebøger med detaljerede statistiske beskrivelser af det danske samfund: »Haandbog i Danmarks Statistik« fra 1909-13, en forkortet udgave for jurastuderende fra 1920 (»Lærebog i Danmarks Statistik«), en ny udvidet og revideret udgave fra 1929-30 (»Danmarks Erhvervs- og Samfundsliv«) med juristudgaven »Danske samfundsproblemer i statistisk belysning« fra 1934. Der var vel nok en tendens til med tiden at tage flere og flere økonomiske overvejelser ind i bøgerne, men det var og blev deskriptiv statistik.

Der er mange andre ting i forfatterskabet. Nævnes kan f.eks. professorkonkurrenceafhandlingerne »Gode og dårlige tider« fra 1903 og »Arbejdsløn og Rente« fra 1911, samt forelæsninger over »Landbrugspolitik« fra 1932 og »Provinsen og Hovedstaden med særlig hensyn til Industrien« fra 1935. I en række afhandlinger og artikler deltager han i den aktuelle økonomisk-politiske debat, bl.a. med bogen »Valutaspørgsmaalet« fra 1924. Samtiden kendte nok mest Warming fra hans artikler og debatindlæg, men så dem vel mest som en forlængelse af statistiklærebøgerne.

Det er imidlertid ikke beskrivelser af detaljer i det danske samfund, der giver en plads i økonomiens historie – men en sådan har Warming fået i de seneste år. Der skjulte sig i Warmings skove af enkeltheder en række imponerende planter. Det er dem, der frem-

hæves, når Warming i dag diskuteres. Det er de skarpt set teoretiske iagttagelser. Ræsonnementer, der foregriber internationale gennembrud indenfor økonomisk teori, er skjult ydmyge steder i mindre artikler og boganmeldelser m.v. Der findes i de økonomiske teories historie en række oversete forløbere for de store, kendte pionerer; Warming er imidlertid en undtagelse ved at være ukendt forløber på i hvert fald tre forskellige områder. Mogens Boserup og Niels-Henrik Topp påviser, at Warming var den første, der analyserede de multiplikator-processer, der følger efter en efterspørgselsstigning (Boserup, 1969 og Topp, 1981). Peder Andersen viser, at en artikel om ålegårde fra 1911 er et så epokegørende bidrag til teorien om udnyttelse af naturressourcer, at det oversættes til engelsk og trykkes i 1980'erne (Andersen, 1983). Niels Kærgård finder hos ham den første påvisning af problemerne ved statistisk at identificere udbuds- og efterspørgselseffekter, når efterspørgselsfunktioner estimeres som sammenhængen mellem priser og mængder (Kærgård, 1984).

Det er karakteristisk, at i hvert fald de to af de her nævnte tre bidrag, er helt perifere i Warmings produktion, og at han intet gjorde for at følge ideerne op. Det synes som om Warming var en original teoretisk begavelse, der af pligtfølelse overfor sit fag Danmarks Statistik (og vel også på grund af de rammer fakultetet afstak for hans virke) kun perifert fik tid til at syle med økonomisk teori.

Da Warmings virke er analyseret grundigt andetsteds (Kærgaard, 1997, og Kærgård, Andersen & Topp, 1998), skal det ikke gøres her. Der kan dog være grund til at fremhæve hans interesse for landbruget også i tiden efter, han forlod KVL. Da lektor Henrik Pedersen døde i 1926 overtog Jens Warming faktisk undervisningen for økonomi-studerende ved Københavns Universitet i faget Landbrugspolitik. I den forbindelse skrev han en 130 sider lang bog om »Landbrugets Grænskalkulationer«, der blev udgivet af Nordiske Jordbrugsforskeres Forening i 1933. I indledningen bliver målsætningen gjort klart:

Medens min Forgænger (Henrik Pedersen) navnlig lagde Vægt paa det historiske og sociale, har jeg i højere Grad søgt at orientere mig i Landbrugsproduktionens økonomiske Problemer: dels fordi de unge Nationaløkonomer ogsaa bør kende disse, og dels fordi vi Nationaløkonomer og Statistikere gennem vort Kendskab til Værdilæren og vor Øvelse i at behandle Tal vil kunne belyse nogle af Forsøgs- og Regnskabsproblemerne fra Synspunkter, som ligger Landøkonomerne og Fysiologerne fjernere: Disse er selvfølgelig de egentlig sagkyndige; men jeg har dog i Forsøgslitteraturen undertiden faaet det Indtryk, at de naturvidenskabelige Synspunkter havde taget magten fra de økonomiske, samt at man var udsat for visse Fejl, fordi man opererede med Totalværdier og Gennemsnit, hvor man burde bruge Grænseværdier. Siden Læren om Grænsenyttens og Grænseproduktiviteten m.m. slog igennem i Slutningen af forrige Aarhundrede, er vi Nationaløkonomer indlevet i, at de økonomiske Problemer som Regel afgøres paa Grænserne; vi vil da til gensidig Fordel kunne søge Samarbejde med Landøkonomerne, dels fordi hin Lære har et fysiologisk Grundlag, og dels fordi det i det praktiske Landbrugs Driftsplanlægning sjældent gælder, om noget skal avles eller ikke avles, men til hvilken Grænse man skal gaa; ikke Spørgsmaalet om Hvede eller Ikke-Hvede, men om hvor stort Areal med Hvede, hvor mange Køer, hvor stærk Gødsning og Fodring, hvor stærk Arbejds-Intensitet osv. (Warming, 1933, side 1).

Alle disse problemer diskuteres derefter med Warmings sædvanlige grundighed, bl.a. er der et 26 sider langt kapitel om »Gødningens Grænsenytte«.

Dette arbejde har også givet sig udslag i noten »Application of the Marginal Principles in Analyzing the Farm Business«, der publiceredes i *Journal of Farm Economics*, 1931.

4. Højmod står for fald: Kristen Riis-Hansen 1908–1919

Da Jens Warming holdt op i 1908 var der to markante ansøgere til docenturet, K. Riis-Hansen og K.A. Wieth-Knudsen. Riis-Hansen var Warmings mand; han havde været vikar for Warming, og både Warming og han var ansat i Danmarks Statistik (det daværende Statistisk Bureau). Riis-Hansen var en søgt manuduktør og havde undervist på Niels Brocks Handelsskole siden 1906. Wieth-Knudsen havde imidlertid Universitetets guldmedalje, var lige blevet dr.polit. på en kontroversiel afhandling og havde også skrevet flere udenrigs- og forsvarspolitiske artikler. Begge ansøgere skildres som særdeles selvbevidste folk på vej fremefter. Så der var ingen udsigt til, at besættelsen skulle komme til at foregå i stilhed. Det gjorde den heller ikke.

Warming blev formand for et 6-mands stort bedømmelsesudvalg, men fik kun én af de øvrige med sig, så det blev en 4-2 indstilling for Wieth-Knudsen. Flertalsindstillingen blev vedtaget i Lærerrådet (Konsistorium) med stemmerne 13-5. Men sendt videre af Jens Warming med bemærkningen »Saa har Ministeriet Ordet« (Wieth-Knudsen, 1930, side 32–38). Ministeriet havde ikke gået imod en flertalsindstilling siden 1866. Wieth-Knudsen havde imidlertid aktivt deltaget i den militærpolitiske debat², og landbrugsministeren, der skulle afgøre sagen, stod Det radikale Venstre nær og var skeptisk overfor alt, hvad der vedrørte militæret. Riis-Hansens støtter fik derfor påvirket ministeren til at udnævne ham, så fra 1908 til 1919 besatte han docenturet.³

Kristen Riis-Hansen var født i 1876 som søn af en grundvigiansk gårdmand på Mors. Han tog præliminæreksamen, men blev derefter beskæftiget ved landbruget. Siden kom han dog til København og blev student i 1899 og så cand.mag. i statsvidenskab (som cand.polit. hed på daværende tidspunkt) i 1903. Han var anset for et særdeles lyst hoved, og både Jens Toftegaard (1940) og Svend

Thorsen (1972) nævner forventninger om, at han måske en dag skulle være Westergaards afløser som professor. Han valgte imidlertid ikke videnskaben, men derimod en administrativ karriere; og den skulle blive både så glørværdig og dramatisk som nogen Hollywood-film. Han blev fuldmægtig i Statistisk Departement i 1910 og Kontorchef i 1913, og den daværende chef for Departementet Adolph Jensen beskriver Riis-Hansen i sine erindringer:

Den betydeligste af de Mænd, min Embedsstilling bragte mig i Samarbejde med, var vel nok Kristen Riis-Hansen. Med fremragende Evner forbandt han en usædvanlig stærk Vilje, men ogsaa en urokkelig Selvtillid, som gjorde det vanskeligt for mange – ogsaa for mig – at komme i nærmere personligt Forhold til ham. Ikke saadan at forstaa, at vi ikke kom godt ud af det med hinanden; der har aldrig været et ondt Ord mellem Riis-Hansen og mig, og arbejdsmæssigt gik alt, som det skulde. Men trods dette, var han den eneste af mine mange Arbejdsfæller, overfor hvem jeg, rent menneskeligt, følte mig som en Fremmed fra den første Dag til den sidste. – Det laa ikke til Riis-Hansen at lægge Skjul paa, at han var sig sin intellektuelle Overlegenhed bevidst; han ønskede at blive betalt efter sit Værd. ... Det er blevet sagt om Riis-Hansen, at han havde faa Venner, og at han vist selv vilde det saadan. Til Gengæld tror jeg, at de faa, hvem det lykkedes at trænge igennem denne sære Mands kølige Forbeholdenhed og kantede Væsen, holdt trofast ved ham, ogsaa da han begik sit Livs store Fejltrin. (Jensen, 1946, side 181–82).

Allerede i 1912 blev han stedfortræder for forligsmanden, og i 1913 og 1914 afværgede han truende arbejdskonflikter. Fra 1911 var han sekretær for den landbokommission, der førte til de vigtigste udstykningslove i dette århundrede – 1919-lovene. Det var i følge Toftegaard Riis-Hansen, der »skrev størstedelen af betænkningen«. I 1917 blev han departementchef for Toldrevisionsdeparte-

mentet, og i 1920 under de arbejdsmarkedsforhandlinger, der gik forud for påskekrisen, var han forligsmand. Efter påskekrisen blev han i april trafikminister i forretningsministeriet Friis.

Søren Mørcks karakteristik er nok ikke meget overdreven:

Indtil 1922 havde han været anset som lidt af et vidunderbarn. Fra landet, som det hørte sig til, karl på gårdene, indtil han som 21-årig kom til København og tog studentereksamen på to år. Cand.mag. i statsvidenskab fire år senere med en eksamen, der gik ry af, derefter lynkarriere i Statistisk Bureau: kontorchef efter ti års ansættelse. Samtidig underviste han mange forskellige steder og udfoldede en betydelig videnskabelig produktion. I en periode ansås han som selvskreven – og ønsket – som professor i nationaløkonomi. ... Sin bemærkelsesværdige arbejds-evne fik han før og under 1. Verdenskrig lejlighed til at udfolde i mange sammenhænge. Således var han medlem af den landbokommission, der forberedte lensreformen af 1919 – han skrev det meste af betænkningen. Han deltog i undersøgelser over indkomstbeskatningens pålidelighed, var medlem af toldlovsrevisionskomiteen – dens formand fra 1918 – medlem af valutarådet og senere af valutakommissionen. I 1917 blev han – 41 år gammel – forfremmet til departementschef for toldrevisionsdepartementet under finansministeriet. I 1920 var han selvskrevet som minister i forretningsministeriet M.P. Friis, dets yngste medlem og den eneste, der påtog sig et ministerium (trafikministeriet) uden for sin daglige resort. (Mørck, 1986, side 50–51).

I 1921 blev han som særlig sagkyndig knyttet til bankdirektør E. Glückstadt i et kommissionsarbejde for Folkeforbundet med rekonstruktion af det østrigske finansvæsen. Dette samarbejde blev skæbnensvangert. Han lod sig friste af Glückstadts attraktive tilbud om en direktørstilling i Landmandsbanken, som han tiltrådte d. 1. oktober 1921, og skrev

som direktør sammen med den øvrige direktion og bestyrelse under på 1921-regnskabet. Ved bankens rekonstruktion i september 1922 fratrådte han sin stilling og blev i 1924 idømt en betragtelig bøde for overtrædelse af aktieselskabsloven. Retsagen var dramatisk jvf. Svend Thorsen:

For den af helbred ikke stærke K. Riis-Hansen var processen også en voldsom fysisk belastning. Den, der har set ham under en afhøring i Landsretten gribe i skranken med begge hænder for at holde sig oprejst, har overværet et af de mest bevægende optrin i nyere dansk retshistorie. Han hævdede, at han havde gjort, hvad der for ham under de givne forhold var muligt at gøre for at nå til klarhed over bankens stilling. (Thorsen, 1972, side 366).

Dommen ramte ham hårdt, og han overvandt den aldrig rigtigt:

Hårdest ramt af højesteretsdommen blev måske K. Riis-Hansen. Hans helbred havde fået et knæk, og han fik at føle, at hans hastigt stigende bane og lukkede væsen havde skabt ham fjender. Mange erkendte dog, at han umuligt i løbet af et halvt år havde kunnet overse en bankbalance på 1.500 mill. kr.:

...

Men så klog denne mand var, havde han ikke gennemskuet Glückstadt, da han søgte at dække sig bag hans redelighed. Dommen ramte Riis-Hansen næsten dødeligt; i flere år optog den både hans tanke og tale. 47 år gammel måtte han begynde helt forfra. Hans sind var fuld af græmmelse, men det skulle vise sig, at han alligevel havde venner, især blandt arbejderførerne. (Thorsen, 1972, side 367).

I 1924 udgav han et forsvarsskrift, der bl.a. indeholder bemærkningen

Alle mennesker er skrøbelige kar, og dette ændres ikke derved at man svøber sig i en højesteretsdommers kappe. (Mørck, 1986, side 69).

Man kan med Søren Mørck overveje, hvorfor han accepterede jobbet i Landmandsbanken:

Med den viden vi nu har om Landmandsbankens skæbne, kan man ikke lade være at spørge sig om, hvorfor en mand som Riis-Hansen gik om bord i den galej. Det eneste rimelige svar at give er, at Landmandsbanken i 1921 aldeles ikke fremtrådte som nogen galej. Den havde nogle problemer, som alle forretningsforetagender havde problemer i 1921, men at den året efter skulle bryde sammen, må have forekommet alle fuldstændig usandsynligt.

Om sin begrundelse for at gå ind i banken sagde Riis-Hansen i en redegørelse, som han udgav i 1924, at de økonomiske overvejelser ikke havde spillet nogen, eller i al fald ganske underordnet, rolle for ham. Han fik tilbudt en årsløn på 48.000 kr. plus tantieme der under normale omstændigheder ville indbringe ham en samlet indkomst på et sted mellem det dobbelte og det tredobbelte. Det var efter datidens forhold en formidabel flot løn, men det kan ikke desto mindre godt være, at det ikke har været afgørende for ham.

...

Som grund til at tage imod tilbuddet fra Glückstadt angav han, at han følte en vis tomhedsfornemmelse ved tanken om at skulle vende tilbage til sit arbejde som chef for told- og revisionsdepartementet. Det er der måske ikke noget at sige til, efter at han havde løst opgaven i Østrig, efter at han havde været forligsmand under påskekrisen, og efter at han havde været trafikminister. (Mørck, 1986, side 52-53).

Han nåede dog at genvinde en betydelig position i samfundet. Han blev forligsmand igen i 1928 og var i 1930-34 formand for forligsinstitutionen. Han fik en række andre betydelige kommissionsarbejder først i 1930'erne og sad også i Berlingske Tidendes bestyrelse. Han døde som 70-årig i 1937.

Riis-Hansen skildres som en arbejdsom mand der ikke deltog i Hovedstadens sel-

skabsliv og kun havde få private kontakter (Toftegaard, 1940). Hans arbejde på Landbohøjskolen var imidlertid noget han passede. Han udgav i 1911 den 267 sider lange lærebog »Samfundsøkonomien i Grundtræk«. Riis-Hansen er fortrolig med grænsebetrægtninger, f.eks. i diskussionen af det aftagende udbyttes lov for jorden:

Naar man saaledes gaar over fra ekstensiv til intensiv Dyrkning, vil Udbyttet imidlertid, saalænge Dyrkningsvilkaarene forbliver de samme, ikke stige i Forhold til den anvendte Arbejdsmængde. I Begyndelsen vil Forøgelsen i Udbytte vel nok i Almindelighed være stigende, men efterhaanden som der anvendes stadig mere Arbejdskraft og Kapital paa Jorden, vil Udbytteforøgelsen aftage, og tilsidst naas et Punkt, hvor ud over det ikke under de givne Forhold kan betale sig at gaa. Denne Lov om det forholdsvis aftagende Udbytte har i Virkeligheden almindelig Gyldighed, men har først tiltrukket sig Opmærksomhed i Landbruget. (Riis-Hansen, 1911, side 66).

Men det var de store makrospørgsmål, der interesserede ham. I et kort teorihistorisk afsnit får neoklassikerne (Menger, Böhm-Bawerk, Marshal, Cournot og Walras) omkring en halv side, hvor katedersocialisterne, Marx og de utopiske socialister får næsten 3 sider.

Det ligger allerede i indledningen til bogen, at han opfatter økonomien bredt:

De sociale Videnskaber, hvortil Samfundsøkonomien hører, beskæftiger sig med Menneskene i deres indbyrdes Forhold og de Kendsgerninger, der bliver Resultatet af deres Samvirken. De Forhold, hvori Menneskene staar til hinanden, er af ret forskellig natur, og i Overensstemmelse hermed opstaar en hel Række sociale Videnskaber (Religionsvidenskab, Etik, Jura, Økonomi, Sprogvidenskab m.v.), som hver for sig tager en bestemt Side frem til Behandling.

Man har ganske vist villet bestride de for-

skellige sociale Videnskabers Selvstændighed og har villet erstatte dem med en alle Sider af Samfundslivet omfattende Videnskab (Sociologi). Det er saaledes blevet sagt, at man nødvendigvis maatte naa frem til ensidige Resultater, hvis man vilde rive de enkelte Led af Samfundslivet ud af den organiske Forbindelse, hvori de befinder sig, og underkaste dem en selvstændig behandling. Dette indeholder en sand Kerne; thi i Virkeligheden bestaar der mellem Samfundslivets forskellige Sider et gensidigt Vekselvirkningsforhold, som man gør Ret i ikke at tabe af Sigte. Til Trods herfor tvinger dog Forholdene ogsaa paa dette Omraade til Arbejdsdeling, og Samfundsøkonomien har i stigende Grad forstaaet at hævde sin Plads som selvstændig Videnskab. Dens Genstand, den økonomiske Samvirksomhed, har en fra de øvrige Sider af Samfundslivet typisk forskellig Karakter. Mellem Etiken, Retsvidenskaben og Økonomien, der staar hinanden nærmest, bliver Grænserne dog meget flydende. En Række forskellige Spørgsmaal hører ind under dem alle, men trods dette er der dog en tydelig Forskel paa det Synspunkt, hvorunder de paagældende Forhold ses. Medens Etiken søger at udfinde de Normer, der bør være raadende for de menneskelige Handlinger, fastslaar Retsvidenskaben, hvilke Regler der er saaledes gældende, at de om fornødent kan gennemføres med Magt, og Samfundsøkonomien tager sit Udgangspunkt i et af de mest fremtrædende Formaal for Menneskenes Stræben, nemlig at fremskaffe Midler til behovenes Tilfredsstillelse. Den Virksomhed, der herunder udfoldes fra menneskens Side, har efterhaanden antaget en strengt planmæssig Karakter og beherskes alment af Bestræbelsen for at opnaa det størst mulige Maal af Behovstilfredsstillelse i Forhold til den ydede Anstrengelse. (Riis-Hansen, 1911, side 5-6).

Han er ikke blind for kriserne og anvender argumenter, vi senere har knyttet til Keynes' navn:

I visse Tilfælde kan dog ud fra et socialt Synspunkt et stærkt Forbrug virke gavnligt. Er der Nødstilstand blandt Arbejderne som Følge af Arbejdsløshed, vil dette undertiden hurtigere kunne afhjælpes, saafremt Indtægterne anvendes uproduktivt, end om de spares op. Det samme Forhold kommer ogsaa frem, naar skadegørende Naturbegivenheder (Ildebrand, stærkt Snefald m.v.) paafører Samfundet Ekstraudgifter, hvorved de arbejdsløse faar Beskæftigelse. Bedre var det naturligvis, om de arbejdsløse kunde faa Arbejde, uden at saadanne tabbringende hændelser behøvede at indtræffe, men saa længe det arbejdende Samfund er udsat for Arbejdsforstyrrelser, enten hidrørende fra naturforhold eller som Følge af de Svingninger mellem rastløs Virksomhed og døde Perioder, der kendetegner Erhvervslivet, vil Arbejdsløshedens Svøbe til Tider gaa over Landet, og i saa Fald kan det være bedre, at de arbejdsløse faar Lejlighed til at skaffe sig et nødtørftigt Underhold ved at udføre et i og for sig unyttigt eller for Samfundet uvelkomment Arbejde end at blive udsatte for den med Arbejdsløsheden følgende Nød og Demoralisation, tilmed da Samfundet delvis alligevel maa underholde dem (offentlig Hjælp). (Riis-Hansen, 1911, side 260–261).

Han tænker dog nok først og fremmest som »østriger«:

Der arbejdes i det moderne Samfund i stigende Grad med Fremtiden for Øje, og Produktionen ledes ad længere og længere Omveje. Under saadanne Forhold kan Producenterne aldrig nøjagtig vide Besked med Markedets Tilstand paa det Tidspunkt, da Varerne er færdige til Salg, og Priserne kan derfor stille sig helt anderledes, end man har gjort Regning paa. Efterspørgselen kan være aftaget. Enten dette nu skyldes ringere Købeevne eller ændret Forbrug hos de Klasser, til hvem de paagældende Varer hidtil fortrinsvis er blevet afsatte, og Udbudet kan være steget, ud over hvad der kan afsættes til lønnende Priser, hvad enten nu denne Over-

fyldning af markedet skyldes en forceret Produktion eller staar i Forbindelse med, at Markedet paa Grund af forbedrede Transportmidler nu kan forsynes fra fjerntboende Producenter, der arbejder under gunstigere Vilkaar. Ogsaa tekniske Opfindelser kan føre lignende Virkninger med sig, ligesom naturligvis ydre naturbegivenheder ikke kan undgaa at gribe forstyrrende ind. (Riis-Hansen, 1911, side 261–262).

Bogen blev en bragende succes. Den kom i 4 forskellige udgaver (4. udgaven i 1931) og blev brugt som introduktionsbog i økonomi bl.a. ved Universitetet.

Som det er fremgået af beskrivelsen af Riis-Hansen, fik han imidlertid flere og flere opgaver, som trak ham væk fra undervisningen på Landbohøjskolen, og i 1919 – 2 år efter han var blevet departementschef – opgav han endeligt stillingen.

Hans eftermæle karakteriseres måske bedst af Adolph Jensens samtale med Harald Westergaard:

Under en Samtale, jeg, kort efter Riis-Hansens Bortgang, havde med Professor Harald Westergaard, udtalte denne sig i meget sympatiske Ord om den Afdøde, idet han blot alvorligt tilføjede: »Men der var jo det med Landmandsbanken.« Hertil bemærkede jeg banalt, at det ikke er saa ligetil for os andre at forestille os, hvad vi selv vilde have gjort, hvis ... Før jeg fik talt ud, svarede Westergaard med et Suk: »Ja, hvor er Livet dog indviklet, Departementschef.« (Adolph Jensen, 1946, side 182).⁴

5. Den vanartede ener: K.A. Wieth-Knudsen 1920–1922.

Da Riis-Hansen trak sig tilbage fra KVL, blev han afløst af sin konkurrent fra 1908 K.A. Wieth-Knudsen. Denne havde allerede en lang videnskabelig karriere bag sig og var ikke blevet mindre kontroversiel siden 1908, men

hans kvalifikationer var så åbenbare, at han i 1920 uden store sværds slag fik docenturet.

Knud Asbjørn Wieth-Knudsen var født i 1878. Han voksede op alene med moderen og en søster i beskedne kår i København, idet faderen var flyttet til Århus⁵. Han gik den lige vej til en akademisk karriere, student 1897 og studerede så en blanding af musik og økonomi. Men familien regnede ikke med, at der var noget levebrød i musikken, så han satsede på økonomien og gjorde det godt. I 1901 fik han universitetets guldmedalje for en afhandling om kapitalrentens historie i Danmark siden 1750. Samme år udsendte han en meget rost bog om vekselkurser og i 1902 blev han cand.polit.

Han fortsatte med at dyrke både musik og økonomi – og begge dele med succes. Han er ligesom Westergaard en af de få med to biografier i Dansk biografisk Leksikon – Toftegaard skriver om økonomien og Nils Schiørning om komponisten. På begge områder var han imidlertid i strid med tidsånden.⁶

På økonomiens område blev han dr.polit. i 1908 på en afhandling om befolkningsteori »Formerelse og Fremskridt«. Afhandlingen var et forsøg på at rehabilitere Malthus. Hans afhandlings konklusioner var relativt håndfaste:

- *Malthus' Befolkningslære er i Hovedagen uangribelig. Indenfor Sociologien forholder vor Demonstration heraf sig til hans – sans comparaison – som f.Eks. i Astro nomien Keplers Love til Kopernikus' Verdensbillede.*
- *Disse Befolkningslove vil kun blive ugyldige i visse Undtagelsestilfælde: nemlig dersom de Instinkter, der især hos Mennesket ytrer sig som f. Eks. Glæde ved talrigt Afkom, hensygnen i hele Slægten til Trods for rigeligt Udkomme.*
- *Dette Tilfælde vil indtræde i de Nationer, hvor Feminismen eller Ultra-Kapitalismen sejrer. Den heraf følgende biologiske Degeneration vil i saa Fald medføre Nationens Undergang eller Opsugning ved en anden Race.*

- *Bortset fra Feminismen er Nutidens kunstig indskrænkede Frugtbarhed, i Modsætning til den herskende Opfattelse blandt mange Statistikere og Økonomer, ikke et Bevis paa Malthus' Befolkningslæres Fejlagtighed, men tværtimod paa dens Rigtighed.* (Wieth-Knudsen, 1908, side 287).

Som det fremgår, var der meget i det moderne samfund han ikke yndede, og feminismen var for ham en hovedsynder. Moderinstinkterne er undertrykte:

Sagen er den, at medens der aldrig, saavidt Historien melder, har vist sig blot det ringeste Tegn til en Afsvækkelse af Menneskets Forplantningsdrift, saa kan det samme ikke med Sikkerhed paastaas om Menneskets Formerelsesglæde. Adskillelsen mellem disse to Begreber er vistnok første Gang foretaget i Rümelins dygdige Indlæg i Diskussionen om Befolkningsspørgsmaalet og viser sig navnlig i Nutiden at være af en vis betydning. Det er i Virkeligheden tænkeligt, at Forskellen i den Kraft, hvormed disse to Tendenser virker, tiltog med en vis Kulturudvikling, saa at ikke alene Nydelsen og Avlen skilles fuldstændig ad, men endog at den sidste forekom i det mindste store Kredse af Menneskene ligegyldig eller endog fjendtlig, selv om de har Raad nok til at faa Børn og opdrage dem. Det er, til at sikre Formerelsen i alt Fald i den Udstrækning, som Malthus forudsier, ikke nok, at Menneskets Forplantningstilbøjelighed opretholdes usvækket eller tiltæger, men det maa tillige forudsættes, at Glæden ved Afkom bestaar og virker i et ikke alt for ringe Omfang. (Wieth-Knudsen, 1908, side 109).

Eller

Naar altsaa Bourgeoisiets Damer vælger kunstig Ufrugtbarhed, for som i Paris, at hengive sig til Sport, Automobilisme og Selskabelighed eller til Feminismen, eller, som i Amerika, for at praktisere Emancipation i de

talrige Kvindeklubber, og forøger Virkningen af deres relative Ufrugtbarhed ved af lignende Grunde at indskrænke eller forsømme Diegivningen saa skulde disse intetsigende Adspredelser, blot for at presse alle Befolkningsfænomenerne ind i Malthus' Rammer, kaldes Fornødenheder? Saadan Fortolkning medfører aabenbart kun Uklarhed. Thi her foreligger virkelig Anomalier, som for deres eget Vedkommende ophæver Malthus' Slutninger, men tillige Perversioner af Moderfølelsen, Livets Kilde. (Wieth-Knudsen, 1908, side 157–158).

Ernæringen er også blevet elendig efter kvinderne er begyndt at arbejde ude; Wieth-Knudsen er ikke tilhænger af fast food og røde bøffer:

Sagen er den, at der navnlig til de af »Grønt-Retterne«, som er særlig billige, især de forskellige Slags Kaal og Roer, udkræves en lang Tilberedningstid, hvis de i dem indeholdte Stoffer skal kunne taaes og assimileres fuldt ud af den menneskelige Fordøjelseskanaal, og noget lignende gælder de nærende og ret billige saakaldte sammensatte Retter, hvor den nøje Afpasning af et ret stort Antal Ingredienser er en væsentlig Betingelse for et godt Resultat. Men hertil har den gifte Arbejderske ingen Tid, selv om hun har Kundskaber. Hun griber da til Kød og Spækhøkervarer, hvormed der hurtigt, men forholdsvis dyrt, kan tilvejebringes et – bortset fra Æggehvide-stofferne – ret værdiløst Maaltid. ...

I det virkelige Liv er allerede Tiden i mange af de fattigste Hjem altfor knap tilmaalt til, at den billigste og bedste Levemaade kan realiseres. Under saadanne Omstændigheder stiger Efterspørgslen f. Eks. efter de lettest og hurtigst tilberedte Kødsorter, som Svinekoteletter og Bøfkød, hvis Pris derfor selv i Forhold til det øvrige Kød er særlig høj. Men undertiden er der ikke en Gang Tid til at stege Kødet, som da nydes i fuldkommen raa Tilstand. (Wieth-Knudsen, 1908, side 63–64).

Opponenterne ved disputatsforsvaret var

ganske kritiske. Specielt et kapitel om lav frugtbarhed i raceblandede ægteskaber blev hårdt angrebet. Marcus Rubins opposition får man et indtryk af via et af Rubins breve:

... jeg sagde i denne Sammenhæng omtrent dette: »Jeg ser af Aviserne, at et Selskab, der vil gøre dansk Kultur kendt i Vesteuropa, vil lade Deres Bog oversætte paa fransk. Men forinden haaber jeg da, at De bortskærer hele Reklameapparatet og alle Bravaderne, at De lufter alvorligt ud i de fantastiske og grundløse Hypoteser, og at De foretager en højst fornøden statistisk-teknisk Revision. Naar saa Omfanget er reduceret til det halve, kan der, paa dansk eller paa fransk, foreligge en Afhandling, der er nok saa god som mange andre om dette saare omdebatterede Æmne.«

...

Jeg er glad ved, ikke tilfældigvis at være bleven spurgt, om der burde ydes Understøttelse til Bogens Oversættelse, thi jeg maatte have fraraadet. Forfatteren er en Mand med Kundskaber, Interesser og Begavelse, der véd noget, vil mere og er vel egnet til videnskabelige Understøttelser. Men han har langt fra afgang – og naar dette sker, er højst usikkert –, og hans Bog er, mildest talt, ikke nogen god Bog, endog fraregnet dens non-plus-ultra af barnagtig Selvforherligelse.

Alt dette vilde jeg ikke nu have omtalt, hvis min Ytring ved Disputatsen ikke var kommet offentlig frem. Hvis gørligt, synes jeg, Westergaard burde anmodes om at tilse, hvad der oversættes af Bogen; han har jo staaet Fadder til den, i hvert Fald qua Disputats, hvad han nu nærmest fortryder. Men Manden selv (jeg mener W.-K.) bliver god nok, naar han engang bliver voksen, hvad han trods sine 30 Aar endnu ikke er. Personlig holder jeg meget af ham, og det tror jeg enhver vil gøre, der kender ham. – (Rerup, 1963, side 45–46).

Hans studiekammerat E.Ph. Mackeprang støtter karakteristikken:

Wieth-Knudsen var den, jeg senere fik mest

berøring med. Han var en stor personlighed, hvis hoved fejl var en arrogance, der skaffede han mange fjender. Menneskene kan nu bedst liden den ydmyge, der sætter sit lys under en skæppe, hvad Wieth-Knudsen saa sandelig ikke gjorde. Hans far ved død ung, og hans mor var ganske blændet af den begavede søn, som hun saa op til som en lille Vorherre. Hans magt over kvinder virkede i det store og hele utiltalende, særlig choke-rende var han bog »Feminismen«, som vakte megen opsigt. (Mackeprang, 1931, side 34).

Efter afslaget fra KVL i 1908, blev han i 1909 kontorchef ved det internationale landbrugs-institut i Rom. Her var der dog ifølge ham selv mange intriger, og han beholdt kun stillingen til 1913, bl.a. karakteriserer han sin chef på følgende måde:

... derved fik jeg den italienske Professor Lorenzoni til Overordnet. Han besad Energi og var ikke uden Dygtighed; men han var herskesyg og lunefuld saa godt som nogen Kvinde. (Wieth-Knudsen, 1930, side 43).

I 1911 søgte han professorat ved Kbh's Universitet, men Axel Nielsen fik overraskende stillingen foran favoritten Jens Warming. Wieth-Knudsen skrev ved den lejlighed konkurrenceafhandling om »Hovedtræk af Landboreformerne i Rusland« – en afhandling der blev udgivet på dansk i 1911 og i en udvidet udgave på tysk i 1913.

I 1914 udgav han en lille bog om »Danmark under Verdenskrisen«, som bl.a. omtalte forsvaret af bælteerne, og selv om bogen kun blev sendt i lukkede kuverter til regerings- og rigsdagsmedlemmer m.v. førte den til en dom på 3 måneders fængsel for højforræderi ved underretten. I 1915 blev han imidlertid frikendt ved Højesteret. Sagen gav så megen omtale, at han som foredragsholder og skribent tjente store penge; der blev råd til flygel og bibliotek (Wieth-Knudsen, 1930, side 54).

I 1920 kom han så til KVL, men blev der kun i to år. I 1922 blev han professor i social-

økonomi, finansvidenskab og retslære ved Norges tekniske Højskole i Trondhjem. Her udgav han i 1922 en artikelsamling »Økonomisk-Tekniske avhandlinger«. Det næste arbejde, der gav storm, var dog bogen »Feminismen« på 213 sider fra 1924, der blev oversat til flere sprog og kom i en udvidet udgave på 257 sider i 1931. Linien fra disputatsen fortsættets her. Han bekæmper stadig tidsånden:

Nutildags er Billedet totalt forandret: det ene Par Sko efter det andet kasseres og bortkastes, enten fordi Modfarven allerede er skiftet, eller fordi Faconen nu skal være spids, eller omvendt rund; Kjolerne hænges bort længe inden de er halvejs slidt, blot fordi det omskiftelige unge Kvindesind er blevet ked deraf, eller fordi Veninden har faaet en, der er pænere eller flottere; medens de fleste Mænd er Forsørgere og derfor slider deres Sko og deres Tøj til sidste Trevl, alt i Overensstemmelse med det gamle Ord, at »i en velordnet Familie er der Raad til alt, – kun ikke til at Far faar en ny Frakke!« Hvis man vil maale den økonomiske Nyttegrad af en saadan Kvindes Udgifter før og nu, saa sammenligne man Holdbarheden og Prisen for de mange Tusinde Silkestrømper, der i denne Tid sælges paa Vesterbrogade i Kjøbenhavn til 16 Kr. Parret, med et Par Uldstrømper, som kan faas (men saare sjælden købes) til 5 Kr., for slet ikke at tale om de hjemmestrikkede. Silkestrømperne er ofte sprunget, inden Damen kommer til Raadhuspladsen: medens Uldstrømperne kan repareres i Aarevis. (Wieth-Knudsen, 1924, side 177).

1931-udgaven slutter pompøst med fanfaren:

Her gentager sig – Gud ved for hvilken Gang – den urgamle Mythe om Paradiset, som fortæbes paa Grund af Slangens onde Raad og Fristelser. Vor Tidsalders feministiske Slange forvirrede først Kvindens Sind, saa rev hun Manden med sig, og derpaa kom Faldet og Forfaldet. Denne gamle Mythe lærer os for alle Tider den simple Sandhed, at

saaledes gaard det ethvert Samfund, hvor Kvinden lyder Slangen mere end Manden, og Manden Kvinden mere end Gud. (Wieth-Knudsen, 1931, side 248).⁷

Hans senere forfatterskab var bredt samfundsvidenskabeligt, og der var få tekniske økonomiske arbejder. Hans økonomiske grundsyn var dog klart. Han var pessimist med hensyn til økonomiske fremskridt:

For at faa et Billede paa, hvad der virkelig foregaar i Samfundslivet, under Menneskenes Anstrengelser for at skaffe Plads, Ly, Varme og Næring til sig selv og deres Afkom, snart paa dette, snart paa et nyt teknisk Grundlag, maa vi forstaa, at vi gør alle vore saakaldte Fremskridt paa et rullende Fortov, der bestandig søger at hæmme vor Fremgang. Dette rullende Fortov er det faldende Udbyttes Lov. I visse Perioder, hvor Forholdene er gunstige, Tekniken frugtbar, Menneskene flittige, enige, under dygtigt økonomisk og politisk Førerskab, er vore materielle Fremskridt lidt stærkere, end den af uforanderlige Naturlove følgende tilbagegliden. I andre perioder, hvor een eller flere af de for et virkeligt Fremskridt nødvendige betingelser mangler, kan vi kun med Nød og næppe hævede Stillingen. Det opdager vi, men vi opdager ikke Grunden til Stagnationen, ej heller det ustandselig tilbagerullende Fortov, paa hvilket vi alle er tvungne til at leve, kæmpe og dø. (Wieth-Knudsen, 1927, side 83).

Og hans opgør med Professor L.V. Birch var også et opgør med grænsenytteteorien. Han skriver i et opgør med Birck:

... mit Hovedspeciale er Befolkningsspørgsmaalet i alle dets Faser, ligesom Professor Bircks har været Grænsenytteteorien. ... Der er blot den Forskel paa dem og mig, at det af mig valgte Hovedomraade er fundamentalt for hele Videnskaben og, som enhver nu kan se, tiltager i Betydningsfuldhed for hvert Aar der gaar, medens eksempelvis Prof. Bircks

Ungdomskærlighed til Grænsenytteteorien har vist sig højst ulykkelig, forsaavidt som den allerede er forladt af nyere økonomiske Tænkere. (Wieth-Knudsen, 1930, side 81–82).

Det er klart, at hans synspunkter lå tæt på 1930'ernes diktaturstaters ideologi, og han forsvarede dem da også, men blev aldrig nazist – som den arrogante og nationalistiske aristokrat han var, fandt han givetvis nazisterne for plebejiske.

Han fik sygeorlov med sukkersyge i Trondhjem i 1939 og tog sin afsked 1941. Efter krigen gik han igen ind i den offentlige debat. I 1946 udgav han en pjece »Sydslesvig – nu eller aldrig«, hvor han argumenterede for Danmark til Ejderen. I en pjece i 1955 argumenterede han for, at Danmark sent ville overvinde, at der ikke blev mobiliseret i april 1940. Han døde i 1962.

6. En menneskealder i rigsdagen: Otto Himmelstrup 1923–1954.

I 1923 overtog Otto Himmelstrup nationaløkonomiundervisningen ved Landbohøjskolen efter Wieth-Knudsen. Han varetog den til sin død i 1954 og er således den, der har haft ansvaret for denne undervisning længst. Ikke desto mindre er der ikke mange spor af hans undervisning. Han skrev ingen lærebøger og hans virke er ikke analyseret i nogen længere biografier. I *Nationaløkonomisk Tidsskrift* har han skrevet to boganmeldelser, intet andet. Han var imidlertid ikke nogen stille anonym lektor. Tværtimod var han folketingsmedlem i 30 år og leder af De samvirkende Danske Landboforeningers sekretariat i 25 år.

Himmelstrup blev født i 1883 og cand.polit. fra Københavns Universitet i 1910. I 1911–17 var han ansat i Industrirådet som sekretær og redaktør af industriberetningerne. I 1917 fik Th. Madsen-Mygdal ham hentet over for at lede det nyoprettede sekretariat

for De samvirkende Danske Landboforeninger; et sekretariat han ledede til 1948. Han blev valgt i Folketinget for Venstre i Præstøkredsen i 1924 og sad på denne post til sin død. Både i Landboforeningerne og i Folketinget var Himmelstrup en varm tilhænger af Madsen-Mygdals liberalistiske politik. I 1920-erne kæmpede han mod told og importreguleringer. Den politik var umulig i 1930'erne, men straks efter 2. Verdenskrig arbejdede han igen for afvikling af told og restriktioner. Han var ifølge Larsen (1980) gennem sit mangeårige arbejde blevet et af Folketingets kyndigste medlemmer på told- og handelspolitikens område og øvede en betydelig indflydelse på dette område. Den moderne Venstre-politik under finansminister Thorkild Kristensens ledelse med aktiv finanspolitik som en bærepille var ikke Himmelstrups kop te. – Han anså aktiv finanspolitik for at være »halvt socialistisk«.

Fhv. undervisningsminister Helge Larsen skildrer ham på følgende måde:

Der var i hans parlamentariske fremtræden en vis gammeldags elegance. Hans taler var formfuldendte og præget af saglighed, men med bidske bemærkninger især når landbrugets forhold blev udsat for efter hans mening urimelige angreb. (Larsen, 1980, side 359).

Han var i 1936–54 formand for Det Kgl. Teaters tilsynsråd og fulgte dets forestillinger med interesse. Trods sin principielt sparsommelige indstilling var han ikke talsmand for at vurdere teateret ud fra snævert økonomiske principper. Han var også en lang periode indtil sin død redaktør af *Sparekassetidende*.

Af hans undervisning ved Landbohøjskolen, hvor han i 1940 fik titel af docent, er der som nævnt ikke mange spor. Han brugte andres lærebøger, bl.a. Winding Petersens »Samfundsøkonomiens Grundtræk« fra 1941, og de elever, der kan huske ham (dvs. navnlig fra hans senere år), skildrer ham ikke som nogen inspirerende lærer. Med sit virke i Folketinget og i Landboforeningerne havde

han næppe tid til at følge med i de nyeste teorier, og hans forhold til den nyeste økonomiske teori med Keynes' makroteori og til de yngre planlægningsorienterede økonomer som Jens Otto Krag, Erik Ib Smidt, Viggo Kampmann m.fl. var givetvis også (hans forhold til Thorkild Kristensen taget i betragtning) ganske kritisk.

7. En vingeskudt karriere: Niels Lindberg 1955–1971.

Efter Himmelstrups død blev stillingen omdannet til et professorat, der blev opslået i 1954. Blandt ansøgerne var dr.polit. Niels Lindberg, senere professor ved Handelshøjskolen i København Poul Milhøj og senere professor ved Aarhus Universitet Holger Gad. Afgørelsen blev truffet ved en af Danmarks sidste offentlige professorkonkurrencer med forelæsninger over selvvalgte og opgivne emner. Professor Frederik Zeuthen, Københavns Universitet var den stærke mand i udvalget og hans mand var Niels Lindberg – og det blev ham, der fik stillingen.

Niels Lindberg havde allerede på dette tidspunkt en dramatisk karriere bag sig. Han blev født i 1904 som søn af nationalbankdirektør Jakob Kristian Lindberg (1873–1932). Faderen var en markant venstre-socialdemokratisk økonom, jvf. Kærgård (1980 og 1995a), der blev udnævnt til nationalbankdirektør i 1924, da Danmark for første gang fik en socialdemokratisk ledet regering. Selv blev Niels Lindberg cand.polit. i 1929. Han fik universitetets guldmedalje på en afhandling om »Den klassiske omkostningsteori i belysning af nyere Litteratur« i 1931. Han underviste indtil 1941 i økonomi ved arbejdernes oplysningsbevægelse og var assistent ved Universitets Økonomisk-Statistiske Laboratorium i 1932–36. I 1933 – året efter faderens død – udgav han dennes monumentale livsværk, 2-bindsværket »Magt I–II«, et marxistisk inspireret systemværk om økonomisk teori,

dansk økonomi og økonomisk udvikling. Samme år udsendte han den lille lærebog »Karl Marx' økonomiske lære«; og året efter kom »Nutidens Økonomi og Fremtiden«, hvor hans egne synspunkter f.eks. om socialisering af banker og udenrigshandel kom tydeligt frem.

Han var i 1930'erne en energisk deltager i både den økonomiske og den politiske debat, jvf. Bay (1973) og Bredsdorff (1982). I 1934 skrev han artiklen »Naziskygger over Danmark« og i 1935 indtrådte han i bestyrelsen for »Frisindet Kulturkamp« sammen med andre socialdemokrater – historieprofessoren Albert Olsen og tegneren Hans Bendix – og skrev i denne kreds' blad »Kulturkampen«, hvilket gav anledning til en debat med partiets ledelse, der var imod organisationer, hvor kommunister deltog:

Paa Forespørgsel fra forskellige Partifæller svares, at Forretningsudvalget som hidtil, maa fraraade enhver Form for Samarbejde eller Enhedsfront med medlemmer af Kommunistisk Parti –. (Episoden er diskuteret i Bay, 1973, side 206–213).

I 1937 udgav han sammen med emigranten Karl Ehrlich og den venstreorienterede økonomistuderende Søren Gammelgård »Kamp uden Vaaben«.

Han var også en energisk deltager i den økonomiske debat. Bryld (1976, side 101–102) nævner ham som fader til en socialdemokratisk teori om »Statskapitalisme« og Christensen (1990) analyserer hans bidrag til diskussionen om teknologisk arbejdsløshed, bl.a.:

At denne form for rationaliseringsarbejdsløshed er en realitet benægtes ikke fra nogen side, men arbejdernes repræsentanter og borgerlige økonomer hævder som oftest, at det kun bliver en overgang, at der opstår arbejdsløshed, idet de arbejdere, der udskydes et sted, efterhånden vil få beskæftigelse andre steder. Heroverfor må man påpege, at livet ikke er andet end en fortsat kæde af overgange. Indtræder en ny overgang, inden for-

holdene efter den sidste forandring er kommet i orden, bliver den såkaldte overgangsarbejdsløshed permanent arbejdsløshed. Her får det også betydning, at ældre arbejdere, gifte arbejdere og arbejdere, hvis faglige dygtighed er meget speciel, både stedligt og fagligt, er svært „lade-sig-flyttelige“. (Lindberg, 1939, citeret efter Christensen, 1990, side 154).

I 1936 oprettedes Arbejderbevægelsens Erhvervsråd, som siden har spillet en nøglerolle i formuleringen af Arbejderbevægelsens og Socialdemokratiets økonomiske politik; blandt Erhvervsrådets medarbejdere er rekrutteret en række fremtrædende politiske ledere, bl.a. en statsminister, en finansminister og en skatteminister. Niels Lindberg blev erhvervsrådets første leder. Hans efterfølger, senere statsminister Jens Otto Krag, skilddrer hans ledelse ret kritisk:

Niels Lindberg ledede sekretariatets arbejde. Urolig og rastløs søgte han en mening bag ved meningen, et formål inden i hovedformålet, en bevægelse i bevægelsen, en kerne inden i hovedformålet, en bevægelse i bevægelsen, en kerne inden i kernen. Det var ikke nok for hans hurtige intelligens bag de idealistiske blå øjne at være økonomisk-statistisk rådgiver for den politik, den samlede arbejderbevægelse kunne følge, han måtte støtte nogen inden for arbejdernes bevægelse, der havde mere ret, end bevægelsen i fællesskab havde ret. Han blev Aksel Olsens og arbejdsmændenes håndgangne mand. Han ville støtte de fattigste af arbejderne. Dermed faldt han bevidst og med åbne øjne i den grøft, en ledende funktionær i så stor en bevægelse med alle kræfter skal undgå. At identificere sig med dens stærkeste tredjedel mod alle de andre. Det skabte ham vanskeligheder og forminskede hans indflydelse. Hertil kom, at hans konsekvent pacifistiske livssyn og modstand mod enhver form for nationalisme og enhver form for vold ad mærkelige psykologisk betingede krogveje under krigen førte ham længere ud i samarbejdspolitikken, end godt var. (Krag, 1969, side 125–26).

Hans manglende politiske fornemmelse bragte ham som antydning i vanskeligheder under den tyske besættelse. I 1945 blev han indklaget for en socialdemokratisk æresret og fyret.

Hans »forseelser« under krigen er efterhånden ganske velanalyserede af Niels Banke (der var medlem af Frihedsraadet), da han skrev om Lindberg i Danske Økonomer og i Dansk Biografisk Leksikon, og af Elias Bredsdorff (en venstreintellektuel kampfælle fra Mellemkrigstiden, som nægtede at hilse på Lindberg i 1940'erne), som har gennemgået materialet i 1994. Begge kommer til den konklusion, at Lindberg manglede situationsfornemmelse, men absolut ikke var tyskvenlig.

Dette er i strid med opfattelsen i de første efterkrigsår, f.eks. Hartvig Frischs i *Danmark Besat og Befriet* fra 1945; her er der mere følelsesladet kritik end realiteter. I selve bogen skriver Frisch om forhandlingerne om en tysk ledet mønt- og toldunion i 1940:

Blandt Organisationerne fik Scavenius her kun Tilslutning fra Niels Lindberg fra Arbejdernes Erhvervsraad. Grebet af rent abstrakt Begejstring for Planøkonomi og svigtet af enhver politisk Sans lod denne Mand sig ganske blænde ved Tanken om Tysklandsekspressens bedste Siddepladser, og dette Sving til Siden fik desværre ogsaa videregaaende Følger for hans synspunkter. (Frisch, 1945, side 102).

Men allerede i et efterskrift med en rettelse til bogen hedder det, at der burde have stået:

» ... kun Arbejderbevægelsens Erhvervsråd udtalte i et memorandum, underskrevet af Axel Olsen og Niels Lindberg, at man ikke ønskede at tage principiel stilling, da spørgsmålet var noget mere end et erhvervspolitisk problem, idet det også indbefattede spørgsmålet om Danmarks fremtidige folkeretslige stilling. Derimod erklærede erhvervsrådets forretningsudvalg sig rede til, såfremt regeringen bestemte sig til at føre de påbegyndte samtaler videre, at yde teknisk med-

virkning ved de eventuelt fortsatte drøftelser.«

Hartvig Frisch skriver i samme forbindelse videre om Niels Lindberg.

»Trods de angivne forbehold var det mærkbart – ikke mindst i de interne drøftelser – at den skitserede drejning af dansk politik mod den tyske rum-politik ikke virkede afskrækkende på Niels Lindberg. Grebet af rent abstrakt begejstring for planøkonomi og svigtet af enhver politisk sans lod denne mand sig ganske blænde ved tanken om Tysklandsekspressens bedste siddepladser for Danmark, og dette sving til siden fik desværre også videregående følger for hans synspunkter, der ud fra en forståelig bitterhed på de lavestlønnede arbejders vegne efterhånden fik en så skarp brod mod samlingspartierne nationale samarbejde, at hans iøvrigt dygtige medarbejderskab faktisk for arbejderbevægelsen blev nationalt uanvendeligt.» (Frisch, 1945, Tilføjet rettelse, Optrykt i Bertolt m.f. 1955, side 171–172).

Det, Niels Lindberg gør, er altså, at han på et forkert tidspunkt udtaler vilje til at foretage en teknisk-økonomisk analyse af en europæisk økonomisk-monetær union. Historikeren Henrik S. Nissen konstaterer tørt om Frisch's angreb på Lindberg:

Hartvig Frisch har i sin fremstilling, »Danmark besat og befriet« bd. I pag. 102, fremsat et krast angreb på forfatteren til dette memorandum, N. Lindberg. Angrebet har muligvis været berettiget, men ikke på grundlag af dette memorandum, hvor det afgørende forbehold på det politiske plan ganske overdøver de saglige, økonomiske betragtninger. (Nissen, 1973, side 565).

Men det er sandsynligt, at Lindberg bagateliserede de politiske betænkeligheder. Krag citerer ham for udtalelsen om vores chance for at påvirke Europa: »Den næste Hitler bliver måske en bornholmer« (Krag, 1969, side 156). Det må huskes, at det hele foregår i 1940

samtidig med, at den danske regerings udenrigsminister udsender en erklæring om »de store tyske sejre, der har slået verden med forbavselse og beundring«.

Et andet kritikpunkt var artikler i det fra 1941 udgivne tidsskrift »Globus«. Tidsskriftet blev udgivet af socialdemokrater, der var stærkt tyskvenlige og efterhånden også klart nazistisk orienterede. Men Lindbergs artikler »Hvad er planøkonomi«, »Større økonomisk færdselssikkerhed« og »Prisudvikling og prispolitik« kommer alle i 1941 og januar 1942, hvor linien endnu ikke var så klar, og hvor Statsminister Stauning ved starten i 1941 bragte en hilsen i første nummer, og hvor formanden for De samvirkende Fagforbund i samme nummer havde en artikel (jvf. Bredsdorff, 1994, side 131–132).

Et tredje anklagepunkt var, at Lindberg nægtede at tage sig af en anonym opringning om, at en af hans kontordamer i Erhvervsrådet havde fået et barn med en tysk soldat, og at hun boede hos en dame, der var nazist.

Behandlingen i den socialdemokratiske æresret blev aldrig afsluttet, idet rettens medlemmer nedlagde deres poster efter, at Lindberg havde sat spørgsmålstegn ved nogen af medlemmernes uvildighed.

Lindberg indbragte i stedet selv sagen for en ekstraordinær undersøgelseskommission under Finansministeriet til analyse af ansattes forhold under krigen. Denne undersøgelse ender i 1947 med erklæringen:

Som det fremgår af kommissionens foranstående bemærkninger, kan man efter kommissionens opfattelse ikke se bort fra, at indklagede ved forskellige lejligheder har udvist manglende forståelse af, hvorledes han under de særlige forhold under besættelsen kunne udtale sig, og det har således ikke været uden føje, at han af adskillige er blevet opfattet som tyskvenlig, men efter samtlige foreliggende vidneudsagn findes der ikke at være grundlag for imod indklagedes forklaring at fastslå, at han har udvist en optræden, der kan betegnes som nationalt uværdig. (Bredsdorff, 1994, side 136).

Elias Bredsdorffs egen veldokumenterede og afbalancerede konklusion lyder

Efter at have sat mig grundigt ind i både den socialdemokratiske æresrets dokumenter og i Den ekstraordinære Undersøgelseskommissions beretning og konklusion kom også jeg til det resultat, at Niels Lindberg ikke havde gjort sig skyldig i direkte unational optræden, men at han selv i høj grad var skyld i de rygter der var opstået om ham under besættelsen. ... Men mine undersøgelser gav mig også vished om, at Niels Lindberg hverken var nazist eller landsforræder. ... Ligesom Viggo Kampmann vil jeg helst mindes ham som den lyse og muntre ven, humanisten Niels Lindberg, medmennesket, der til tider i sin trang til enegang begik dumheder, men altid ønskede at forsvare de svage, de fattige, de undertrykte. (Bredsdorff, 1994, side 137–138).

Eller Niels Bankes sammenfatning

Med den indstilling Lindberg havde til nationalismen, måtte han være skeptisk overfor den bølge med alsang og algang, der efter besættelsen 1940 gik over landet. For ham havde arbejderne intet fædreland, og det var arbejdernes interesser han havde til opgave at tage sig af. Man skulle ikke af politisk ideologiske grunde skabe hindringer for at arbejderne fik den bedst mulige placering under den ændring af samfundets struktur i retning af planøkonomi, som var igang. ...

Lindbergs fastholdelse af sin socialistiske opfattelse under besættelsen førte under udrensningsmanien i 1945 til, at han blev indklaget for en socialdemokratisk æresret og mistede sin stilling i erhvervsrådet og øvrige politiske job. (Banke, 1976, side 404–405).

Men fyret var Niels Lindberg altså i 1945, og så gik han på ny i gang med videnskabelige studier, samtidig med at han i 1947–1954 var forretningsfører for Cleo-sko.

I 1951 forsvarede han ved Københavns

Universitet disputatsen »Idealiser og regler i anvendt økonomik«. Disputatsen indledes med den næsten poetisk beskrivelse af problemstillingen:

I menneskenes tænkning løber to tråde. Snart ses de klart adskilt, snart så sammenvævet, at kun en nærmere undersøgelse kan udrede de tanker, der følger den ene tråd, fra dem, der følger den anden. Den ene type er tanker om, hvad der bør være, og hvad man ønsker realiseret, den anden type udgøres af beskrivelse og eventuelt dermed forbundet udredning af årsager og virkninger. Udsagn, der er udtryk for tanker af første type, kaldes gerne værdidomme og stillingtagen. De udsagn, hvorved mål, man tilstræber, udpeges, er ofte enten motiveret ved værdidomme eller forudsætter sådanne, og indbefattes her i mange tilfælde, hvor ikke andet er sagt, under betegnelsen værdidomme. De udsagn, der hører til den anden type, kaldes for eksistentialudsagn. Denne betegnelse bruges her ikke alene om udsagn om, hvad der har været og er, men også om, hvad der kan være. ...

Der skal her straks fremsættes den påstand, at det ikke drejer sig om en tilfældig tilknytning mellem de to tråde i tænkningen. Axel Nielsen gav udtryk for en sandhed, når han i sin afhandling om forholdet mellem nationaløkonomiens teori og politik skrev, at den menneskelige tanke aldrig slår sig til tåls med at beskrive og forklare det, som er, den søger faste holdepunkter for sin stræben og opstiller påbud om, hvorledes noget bør være. (Lindberg, 1951, side 11–12).

Efter disputatsforsvaret blev Niels Lindberg som nævnt professor på KVL i 1955. Og han gik i gang med at opbygge sit eget lærebogssystem. I 1961 kom den 341 sider lange grundbog *Grundtræk af Økonomikken*. Ordet økonomik er et forsøg på efter norsk forbillede at introducere en skelnen parallel til den engelske sondring mellem »economy« og »economics«, således at »økonomik« er læren om »økonomi«. Denne sondring slog aldrig igennem i Danmark og er i øvrigt også

efterhånden gået af mode i Norge. Bogen er sammenlignet med moderne lærebøger meget lidt neoklassisk og for den sags skyld heller ikke særlig keynesiansk.

Udgangspunktet er nogle grundlæggende »rammefaktorer«, som spiller en central rolle for Lindberg. Disse faktorer er »Husholdningernes behov«, »Rettigheder (ejendomsretsforhold)«, »Produktionsbetingelserne« og »Produktionsfaktorerne«. Det er altså en noget bredere fremstilling end en traditionel neoklassisk lærebog. Hvor en traditionel lærebog i økonomi ofte er opdelt i en makro- og en mikrodel, er Lindbergs opdelt i en 190 siders del om »Statik« og en 80 siders bog om »Dynamik«, hvor dynamikken bl.a. er de lange trends i rammefaktorerne, som f.eks. befolkningsudviklingen, kvindernes øgede erhvervsfrekvens o.s.v.

Bogen udkom i en 2. udgave i 1963, og i 1965 udsendte han en ny, 374 sider lang, lærebog »Hovedlinier i Økonomisk Politik«. Den lægger vægt på, at målene ikke er fagøkonomers opgave:

Vil de, der beskæftiger sig med økonomisk politik på videnskabelig basis, undgå at politisere, er det derfor forsigtigst af dem at nøjes med at fremlægge et katalog over egnede indgreb. Holder de sig til det, er de, for at benytte en analogi som Zeuthen førte frem i en diskussion om politik og videnskab, lige så neutrale som rigsdagsbetjenten, der bringer vand til talere af alle partier, og som de offentlige biblioteker der skaffer materiale til folk med enhver anskuelse. – Men derved være ikke sagt, at den videnskabelige hjælper, der udarbejder og fremsætter kataloget, ikke – uden at ville det – kan komme til at få en vis, i hvert fald kortvarig politisk betydning. F.eks. kan katalogets fremsættelse komme til at virke som »ved til bålet«. Det kan være at fremsættelsestidspunktet virker ubehageligt for regeringen. Men det samme kan naturligvis ske for en rigsdagsbetjent, der bringer et glas vand. (Lindberg, 1965, side 23–24).

Oplægget er også her meget bredt, der er afsnit om »Forvaltningsret«, »Valglove« og marginalvælgergruppernes betydning for politikken, f.eks.

Hvad angår de latente overløbere, har vi herhjemme en gruppe, hvor der på et vist tidspunkt regnedes med at være chancer for at hente overløbere. Her tænkes på fiskerne. Fra gammel tid har fiskerne ikke haft fast tilknytningsforhold til noget af de gamle partier, og skønt de vælgermæssigt kun er en lille gruppe, er der opstået konkurrence om deres stemmer. ... Konkurrencen om stemmerne har ført til, at et fiskeriministerium med en minister for fiskeriet er opstået i 1929. Særligt en mærkværdighed, idet der lever færre mennesker af fiskeri end af gartneri og havebrug. Erhvervets problemer er ikke stort sværere end andre erhvervs. De tre store erhverv, industri, handel og skibsfart må nøjes med en minister tilsammen. (Lindberg, 1965, side 65).

Disputatsens idealer er også med igen. Det er ikke formaliserede nyttefunktioner, men mere sociologisk betingede idealer som f.eks. »Hjordidealet«

Der begyndes med det, som her er kaldt hjordidealet, og som allerede sagt som ideal har det sammenholdsprægede økonomiske samfund. Indadtil ønskes opretholdelse af harmoni og stabilitet, udadtil forhindringer af påvirkninger, som truer samfundets trivsel og sammenhold. Undertiden hævdes kun det første, som man så ville kunne kalde solidaritetsidealet, undertiden kun det sidste, som da kunne kaldes økonomisk nationalisme. ... (Lindberg, 1965, side 92–93).

Hvoraf han f.eks. udleder en mulig handelspolitik:

Også når hjordidealet påberåbes i argumenteringen for handelspolitik, optræder helhedsopfattelsen: her er helheden oftest benævnt nationen. Det, der nærmere betegnet

argumenteres for, er protektionisme. (Lindberg, 1965, side 117).

Hans politiske indflydelse var væk efter krigen, men han fortsatte sin kamp for de svageste. Det var efter krigen mest de handicappedes sag, han sammen med sin hustru støttede. Han var forretningsfører for Landsforeningen af Vanføre i 1954–55 og sad bl.a. i Vanførefondens forretningsudvalg 1955–61. Han var fra 1936 gift med Elly Boeck, der også var aktiv i arbejdernes oplysningsforbund og som blev cand.polit. som 32-årig i 1945. Hun var fra 1956 til 1966 forstanderinde for Geelsgaard Kostskole under Samfundet og Hjemmet for Vanføre.

Lindberg døde i 1971.

8. Tiden efter 1973: Søren Kjeldsen-Kragh og de spirende talenter

Niels Lindbergs afløser blev Søren Kjeldsen-Kragh. Han tiltrådte d. 1.2.1973 og sidder stadig i professoratet. Det falder derfor uden for en historisk artikel som denne at analysere hans periode nærmere. Det kan dog umiddelbart ses, at han følger i forgængernes spor i den forstand, at også han interesserer sig for de store økonomisk-politiske spørgsmål – handelspolitik, Europapolitik og landbrugets struktur. Han har indenfor international handel offentliggjort »Specialisering og Konkurrence« (1973), indenfor landbrugs politik »Hvilke bedriftsstørrelser skal landbruget satse på« (1988) og indenfor miljøøkonomi »De økonomiske virkninger af et stort Barsebäckuheld« (1981). Han har deltaget livligt i den danske Europadebat, bl.a. med bogen »Danmark i Unionen« (1992). Han var opstillet til Europaparlamentsvalget på en fremtrædende plads for EU-skeptikerne ved valget i 1994.

Kontinuiteten i forhold til forgængerne ved KVL ligger også i bevarelsen af fagbetegnelsen »Samfundsøkonomi«, som vist kun bruges på KVL. Betegnelsen indikerer en inte-

resse for samfundsforhold, der ikke ligger i standardbetegnelserne »Økonomi« eller »Nationaløkonomi«.

I denne periode er universitetsverdenen ændret meget. På KVL er der nu ikke kun én professor i samfundsøkonomi, men desuden jvf. bilag 1 også fire lektorer. Der har, siden antallet af lektorer i begyndelsen af 1980'erne begyndte at ekspandere, i mange tilfælde været en relativt hurtig udskiftning. Men det har, som det var tilfældet med Jens Warming i begyndelsen af århundredet, blot været et symbol på, at det var gode folk, der startede deres karriere i et lektorat på KVL, men hurtigt søgte andre stillinger. Blandt lektorerne er en del, der i dag har fremtrædende pladser andre steder. Nuværende professor ved Handelshøjskolen i København Michael Møller var adjunkt ved KVL i 1980–82. Nuværende professor ved Københavns Universitet Peter Birch Sørensen var lektor i 1983–85. Nuværende underdirektør i Unibank Gert Aage Nielsen var lektor ved KVL i 1982–86. Nuværende forskningsleder ved Amternes- og kommunernes Forskningscenter Eskild Heinesen var lektor i 1994–95 osv.

Samtidig er der sket en del med uddannelserne. Agronomstudiet er gået fra at være en kortere uddannelse på 4 år, hvortil realeksamen eller KVL-prøve i matematik og sprog samt 3 års praktisk landmandsskab gav adgang, til at være en normal 5-årig akademisk uddannelse med »normale« adgangskrav svarende til universiteternes naturvidenskabelige studier.

Hvor økonomi indtil 1992 var en specialiseringsmulighed indenfor agronomstudiet, har man ved KVL fra 1992 haft en 5-årig kandidatgrad i jordbrugsøkonomi – cand. oecon.agro.

9. Konklusion

I indledningen blev rejst spørgsmålet om, hvorvidt Landbohøjskolens nationaløkonomer blot var en andenrangs udgave af dem

på Københavns Universitet. Det kan klart afvises. I de 100 år, der har været undervist i samfundsøkonomi på Landbohøjskolen, har der ikke været et eneste eksempel på »tyn-dere vin på samme flasker«. Landbohøjskolen har ikke haft sin egen kontinuerede tradition, men den har haft en stribe markante personligheder. De har måske ikke alle været lige sympatiske – og i hvert fald langt fra politisk korrekte – men alle har på den ene eller anden måde markeret sig i dansk nationaløkonomi og samfundsdebat.

På det teoretiske område er der en række eksempler på, at man hurtigere gik i gang med nye teorier på Landbohøjskolen end ved det større trægt bevægelige økonommiljø på Københavns Universitet. På Landbohøjskolen fik Westergård uforstyrret lov at boltre sig i grænsenytte-teori 1897–1902 på et tidspunkt, da Scharling stadig holdt igen på universitetet. En række yngre talenter har haft deres første faste stilling på Landbohøjskolen for senere at få professorater andre steder; nævnes kan Jens Warming (professor på Københavns Universitet 1919–1939), Michael Møller (professor på Handelshøjskolen i København fra 1988), Peter Birch Sørensen (professor på Handelshøjskolen 1991–1995 og ved Københavns Universitet fra 1995).

Men det har ikke kun været unge talenter, en anden gruppe er de mere krøllede karrierer, specielt Wieth-Knudsen og Lindberg. Det var kantede personligheder uden nogen sikker sans for det politisk acceptable. De var for kontroversielle – både fagligt og politisk – til at få de mere attraktive stillinger på Universitetet. Men ingen af dem var fagligt inkompetente; på trods af uvilje og modstand var begge doktorer fra Københavns Universitet, så deres kvalifikationer var blåstemplet selv af modstanderne.

Det er karakteristisk, at alle Landbohøjskolens økonomilærere har været dybt involveret i samfundsdebatten. Riis-Hansen som topembedsmand og en kort overgang minister, Himmelstrup som folketingsmedlem gennem næsten 30 år. Westergaard og Warming var særdeles aktive i samfundsdebat-

ten som kristeligt-social reformatorer. Wieth-Knudsen deltog så energisk i forsvarsdebatten under 1. verdenskrig, at militæret var ved at få ham dømt for højforræderi. Lindberg var en ledende skikkelse i fagbevægelsen i 1930'erne og Kjeldsen-Kragh har kandideret til Europaparlamentet.

Landbohøjskolens økonomilærere har aldrig været kedelige mainstream økonomer. De har altid været farverige personligheder. Når de var på Landbohøjskolen, var det enten fordi de endnu ikke havde etableret sig andre steder, eller fordi de ikke passede ind i det herskende miljø på universitetet. Der har på universitetet gennem tiderne været både farverige profiler og lidt farveløse duksedrenge. På Landbohøjskolen har der aldrig været farveløse duksedrenge.

Litteraturliste

- Andersen, Peder (1983): An introduction to and a translation of Warming's 1911-article »On rent of fishing ground« *History of Political Economy*, vol. 15, side 391–396.
- Banke, Niels (1981): Niels Lindberg, *Dansk Biografisk Leksikon*, Gyldendal, København, bind 9, side 58–59.
- Banke, Niels (1976): Fire danske socialistiske skribenter, *Danske Økonomer*, Samfundsvideksabeligt Forlag, København.
- Bay, Carl Erik (1973): *Socialdemokratiets stilling i den ideologiske debat i Mellemkrigstiden*, GMT, Grenå.
- Bertolt, Oluf m.fl. (1955): *En bygning vi rejser*, III, Forlaget Fremad, København.
- Black, R.D.C. (1977): *Papers and correspondence of William Stanley Jevons*, IV, London.
- Boserup, Mogens (1969): A Note on the Prehistory of the Kahn Multiplier, *Economic Journal*, Vol. 79, side 667–669.
- Bredsdorff, Elias (1982): *Revolutionær humanisme – en introduktion til 1930'ernes venstreorienterede kulturtidsskrifter*, Gyldendal, København.
- Bredsdorff, Elias (1994): Niels Lindberg – en socialdemokratisk antinationalist, i *Medmennesker og modmennesker*, Gyldendal, København.
- Bryld, Claus (1976): *Det Danske Socialdemokrati og revisionismen*, Bd. 2: 1914–1930'erne, Selskabet for Forskning i Arbejderbevægelsens historie, GMT, København.
- Christensen, Jørgen Peder (1990): Rationalisering og arbejderne – dansk industri i mellemkrigstiden, i Flemming Mikkelsen (red.), *Produktion og Arbejdskraft i Danmark gennem 200 år*, Nyt fra Samfundsvideksaberne, København.
- Creedy, J. (1980): The Early Use of Lagrange Multipliers in Economics, *Economic Journal* vol. 90, side 371–376.
- Davidson, T. (1986), Westergaard: Edgeworth and the Use of Lagrange Multipliers in Economics, *Economic Journal*, vol. 96, pp. 808–811.
- Frisch, Hartvig (1945): *Danmark besat og befriet I*, Forlaget Fremad, København.
- Hein, Piet (1942): Musikalsk Gruk, optrykt i *Lystige Viser*, Bind 1, s. 196–197, Politikens Forlag, 1977, København.
- Iversen, Carl (1933): Harald Westergaard, *Børsen*, 19. april 1933.
- Jensen, Adolph (1946): *Erindringer*, Gyldendal, København.
- Koch, Hans (1943): Harald Westergaard, *Dansk Biografisk Leksikon*, bind 25, side 408–412, J.H. Schulz Forlag, København.
- Krag, Jens Otto (1969): *Ung mand fra trediveerne*, Gyldendal, København.
- Kærgård, Niels (1980). Magt og oprør fra Midten, *Økonomi og Politik*. 54. årgang side 252–270.
- Kærgård, Niels (1984): The Earliest History of Econometrics: Some Neglected Danish Contributions, *History of Political Economy*, Vol. 16, side 437–444.
- Kærgård, Niels (1995): Denmark and the Marginal Revolution, i Warren J. Samuels & Jeff E. Biddle (red.), *Research in the History and Methodology of Economics*, Vol. 14, JAI Press, Connecticut, side 247–258.
- Kærgård, Niels (1995a): Cooperation no opposition: Marginalism and Socialism in Denmark 1871–1924, in I. Steedman (ed.), *Socialism and Marginalism in Economics 1879–1930*, Routledge Press, side 87–101.
- Kærgård, Niels (1997): Tre økonomiske professorers teologi, *Kirkehistoriske Samlinger* 1997, side 129–197.
- Kærgård, Niels, Peder Andersen & Niels-Henrik Topp (1998): The Danish Economist, Jens Warming: An Odd Genius, i Warren J. Samuels

- (red.), *European Economist of the Early 20th Century*, vol. 1, side 331–348, Edward Elgar, Cheltenham, UK.
- Kærgård, Niels & Thorkild Davidsen (1998): Harald Westergaard: From Young Pioneer to Established Authority, i Warren J. Samuels (red.), *European Economist of the Early 20th Century*, vol. 1, side 349–365, Edward Elgar, Cheltenham, UK.
- Larsen, Helge (1980): Otto Himmelstrup, *Dansk Biografisk Leksikon*, Gyldendal, København, bind 6, side 359–360.
- Lindberg, Niels (1951): *Idealer og regler i anvendt Økonomik*, Nyt Nordisk Forlag Arnold Busck, København.
- Lindberg, Niels (1961): *Grundtræk af Økonomik-ken*, Teknisk Forlag, København (2. udgave 1963).
- Lindberg, Niels (1965): *Hovedlinjer i Økonomisk Politik*, DSR Forlag, København.
- Mackeprang, E.Ph. (1931): *Erindringer*, Upubliceret, København.
- Mørck, Søren (1986): *Det store bankkrak, Landmandsbankens sammenbrud 1922–23*, Gyldendal, København.
- Nissen, Henrik S. (1973): 1940 – *Studier i for-handlingspolitikken og samarbejdspolitikken*, Gyldendal, København.
- Rerup, Lorenz (1963): *Marcus Rubins brevveksling 1870–1922*, Bind III 1907–1922, Rosenkilde og Bagger, København.
- Riis-Hansen, K. (1911): *Samfundsøkonomien i Grundtræk*, G.E.C. Gads forlag, København (4. udgave 1931).
- Schiørring, Nils (1943): K.A. Wieth Knudsen, *Dansk Biografisk Leksikon* J.H. Schultz Forlag, København, bind 25, side 260–261.
- Thorsen, Svend (1972): *De danske Ministerier 1901–1929*, Folketinget, København.
- Toftegaard, Jens (1940–42): Kristen Riis-Hansen, Harald Ludvig Westergaard og K.A. Wieth-Knudsen, *Dansk Biografisk Leksikon*, J.H. Schultz Forlag, København, bind 19 side 510–514 og bind 25 side 403–408 og 558–560.
- Topp, Niels-Henrik (1981): A Nineteenth-century multiplier and its Fate: Julius Wulff and the Multiplier theory in Denmark, 1896–1932, *History of Political Economy*, vol. 13, pp. 824–845.
- Warming, Jens (1931): Application of the Marginal principles in Analyzing the Farm business, *Journal of Farm Economics*, bind 13, side 630–632.
- Warming, Jens (1933): *Landbrugets Grænse-kalkulationer*, Nordisk Jordbrugsforskning Hefte 1, 130 sider, Nordiske Jordbrugsforskere Forening, København.
- Westergaard, H. (1981): Spørgsmaalet om aldersforsørgelse, *Nationaløkonomisk Tidsskrift*, bind 18, side 1–30.
- Westergaard, H. (1896): Den ældre Nationaløkonomis Opfattelse af det sociale spørgsmål. I *Indbydelsesskrift til Københavns Universitets Aarsfest til erindring om Kirkens Reformation*, København.
- Westergaard, H. (1897): *Forelæsninger over Almindelig Økonomi, med særlig henblik på Danmarks Jordbrug*, København.
- Wieth-Knudsen, K.A. (1908): *Formerelse og Fremskridt: Økonomisk – Demografisk – Biologisk Syntese*, Jul. Gjellerups Boghandel, København.
- Wieth-Knudsen, K.A. (1924): *Feminismen, En sociologisk studie over kvinnespørgsmaalet fra Oldtid til Nutid*, Jul. Gjellerups Forlag, København (2. forøget udgave 1931, Store Nordiske Videnskabsboghandel, Tysk udgave 1926, Amerikansk 1929).
- Wieth-Knudsen, K.A. (1927): Samfundsøkonomiske Illusioner, *Gads Danske Magasin*, Februar 1927, side 65–84.
- Wieth-Knudsen, K.A. (1930): *Mit videnskabelige Livs Drama*, C.A. Reitzels Forlag, København.

Noter

1. Det falder uden for dette papirs rammer at gå nærmere ind på Westergaards kirkelige virke. Det er gjort i Kærgård (1997). Det kan dog kort siges, at han var den ledende i en lægmandsbevægelse for at skaffe kirker til de nye københavnske arbejderkvarterer. Den af ham ledede »Københavns Kirkefond« fik i Westergaards levetid bygget 38 kirker, og hans position karakteriseres måske bedst af nogle udsnit af en brevveksling mellem to af de mere traditionelle biskopper, der er stærkt kritiske overfor Sjællands biskop Skat Rørdam: »Ulykken er, at Rørdam ikke har Mod til at indtage og Kraft til at fastholde en bestemt Position, – han »balancerer« – og taber Balancen i Westergaards Arme. ... Rørdam seer desværre anderledes paa det. Han er Sjællands Biskop; men Københavns Biskop

- er faktisk: Harald Westergaard! ... men saa vidt burde det dog ikke gaae, at det bliver Prof. Westergaard etc., som besætter Embederne i København.» (Fyldigere udsnit af brevvekslingen findes i Kærgård, 1997, side 146).
2. Wieth-Knudsen argumenterede for, at det ikke var nok at tænke på Københavns forsvar, man måtte også tænke på bælteerne. Og Københavns landforsvar argumenterede han for skulle ske ved det, han kaldte »Tune-linien« – det smalle stykke mellem Roskilde Fjord og Køge Bugt.
 3. Hele forløbet, hvor landbrugsminister Anders Nielsen personligt efter påvirkning af politiske venner omgjorde en indstilling vedrørende noget, der vel nærmest svarer til et eksternt lektorat, viser noget om, hvor få stillinger der var, og hvilken kamp der derfor var om dem.
 4. Den af Adolph Jensen skildrede ordveksling kan dog næppe være foregået i forbindelse med Riis-Hansens død i 1937. Harald Westergaard døde nemlig året før Riis-Hansen!
 5. Det er – Wieth-Knudsens kvindepolitiske synspunkter tager i betragtning – interessant, at søsteren blev en af Danmarks første universitetsuddannede økonomer.
 6. Her skal hans musikalske arbejder ikke behandles, men det skal nævnes, at han i 1905 fik 4

sange udgivet i Leipzig, han har senere fået trykt bl.a. en strygekvartet (i 1927) og en cello-sonate. Af større utrykte arbejder findes bl.a. en opera og en violinkoncert. Nils Schiørring karakteriserer ham som følgende »Leipzig-Romantikens Baner. En betydelig teknisk kunsten og sund, men ikke særpræget, melodisk Aare er hans fornemste musikalske Kendetegn«. Selv taler Wieth Knudsen om »den nytyske Musik og den allerede da for en lydhør Iagttager kendelige »Modernisme«. Jeg anede og frygtede, at den kommende Menne-skealder vil bringe helt andre Musikretninger frem, end den der for mig stod som Idealet.« (Wieth Knudsen, 1930, side 27–28).

7. Hans personlige forhold til kvinder fulgte i øvrigt nogen af hans teorier. Både i 1924 (side 76) og i 1931 lovpriser han den 30-årige kvinde: kvindens »fysiske og psykiske Optimum, hendes Højdepunkt« ligger her i nordens snarere »mellem 30 og 40 aar end mellem 20 og 30« (1931, side 110). Han var gift tre gange. Som ung blev han gift med en næsten 10 år ældre 30-årig. I 1911 blev han gift 2. gang med en lige knap 30-årig, og så i 1933 3. gang som 55-årig med en 35-årig.

Bilag 1: Lektorer i Samfundsøkonomi ved KVL med nuværende titel samt ansættelsesperiode på KVL

Lektor KVL Henrik Vetter 1997–	Lektor KVL Lars Otto 1985–	Lektor KVL Norman Kanafani 1987–	Lektor KVL Henrik Hansen 1997–
↑↑	↑↑	↑↑	↑↑
Forskningsleder AKF Eskild Heinesen 1994–1995		Underdirektør Unibank Gert Aage Nielsen 1982–1986	Docent Lunds Universitet Anders Danielsson 1994–1996
↑↑		↑↑	↑↑
Specialkonsulent Danmarks Statistik Ole Gravgård Pedersen 1989–1992	Professor Københavns Universitet Peter Birch Sørensen 1983–85	Professor Handelshøjskolen i København Michael Møller 1980–1982	Modelkonsulent Danmarks Statistik Lars Haagen Pedersen 1992–1994

Det europæiske valutakurssamarbejde, Danmark og landbrugseksporten

– Fremtidige institutionelle og økonomiske konsekvenser

Henrik Zobbe

amanuensis, Sektion for økonomi, Den Kgl. Veterinær- og Landbohøjskole

1. Indledning

Den tredje fase af Den Økonomiske og Monetære Union (ØMU) blev indledt den 1. januar 1999. Efter anbefaling fra Europa Kommissionen den 25. marts 1998 havde Ministerrådet den 2. maj 1998 truffet deres beslutning om, at følgende medlemslande indtrådte i møntunionen, nemlig: Tyskland, Østrig, Belgien, Holland, Luxembourg, Finland, Irland, Frankrig, Spanien, Portugal og Italien. Disse elleve landes valutakurser blev låst indbyrdes fast uden mulighed for justeringer, og Den Europæiske Centralbank (ECB) overtog styringen af den europæiske monetære politik under et samarbejde med et system af de deltagende landes nationale centralbanker (ESCB). Senest i år 2002 er det meningen, at de nationale valutaer skal erstattes af den nye fælles europæiske mønt euroen. De fire øvrige medlemslande af Den Europæiske Union (EU) står mere eller mindre uden for ØMU'ens tredje fase. Storbritannien og Danmark af politiske årsager, medens Grækenland og Sverige står uden for af økonomiske årsager. Storbritannien og Sverige har valgt ikke at deltage i et samar-

bejde med eurolandene om at låse de respektive kurser til euroen. Danmark og Grækenland har derimod sagt ja til at deltage i det nye europæiske valutakurssamarbejde (ERM2) sammen med euroområdet. ERM2-samarbejdet blev ligeledes indledt den 1. januar 1999.

Da Danmark i økonomisk forstand er en lille åben økonomi (Hansen et al., 1994 side 49; Sørensen, 1986 side 14), vil disse ændrede institutionelle og økonomiske forhold have en relativt stor betydning for Danmark, uanset om Danmark deltager fuldt ud i den tredje fase eller er tilknyttet under en eller anden form (Det Økonomiske Råds formandskab, 1997 side 91). De fremtidige danske valutariske forhold vil for det *første* afhænge af, om euroen udvikler sig til at blive en stabil eller ustabil valuta. For det *andet* vil det afhænge af henholdsvis konstruktion og funktionsmåde af det nye fastkursamarbejde ERM2, og for det *tredje* af euroens placering og betydning i det internationale monetære system.

Disse valutariske forhold vil få konsekvenser for landbruget, da dette erhverv historisk set er et af Danmarks traditionelle internationalt orienterede erhverv. Dansk landbrug eksporterer omkring 2/3 af den samlede produktion til udlandet (Hansen, 1997 side 12), og landbrugseksporten udgør i dag omkring 20% af Danmarks samlede vareeksport. Der blev i 1997 afsat varer for 86,6 mia. kroner til hjemmemarkedet og på eksportmarkederne. Igennem 1980'erne og 1990'erne har andelen til eksportmarkederne med hensyn til både mængder og priser været stigende (Hansen, 1997 side 13; Det Økonomiske Råd

formandskab, 1997 side 174; De danske Landboforeninger, 1998 side 97-100).

Formålet med denne artikel er for det første at vurdere stabiliteten af den danske valutakursbinding til euroen ud fra en analyse af det institutionelle set-up omkring ERM2 og for det andet at vurdere denne valutakurspolitikens konsekvenser for den danske landbrugseksport. Af hensyn til omfanget af denne artikel vil de afsluttende konklusioner afhænge af en række antagelser. For det første antages det, at den økonomiske udvikling i euroområdet og i Danmark vil være stabil med en lav inflationstakt til følge¹. For det andet antages det, at euroen vil fluktuere mere i forhold til den amerikanske dollar og den japanske yen, end den tyske mark har gjort historisk². Den tredje og sidste antagelse går på, at euroen på sigt vil blive en international valuta³.

Afsnit 2 præsenterer kort den institutionelle udvikling og ramme omkring den danske monetære politik. I afsnit 3 analyseres ERM2 i lyset af den historiske udvikling af EMS-samarbejdet fra 1979-1993. Afsnit 4 indeholder først lidt teori og dernæst en omtale af empiriske undersøgelser vedrørende valutakursvariabilitet og den internationale handel. Afsnit 5 behandler de valutaiske forhold omkring den danske landbrugseksport. Afslutningsvis indeholder afsnit 6 en kort konklusion.

2. Den institutionelle udvikling og nuværende ramme

Inden afslutningen af Den Anden Verdenskrig blev det aftalt, at Vesteuropa skulle deltage i et internationalt fastkurssamarbejde, det såkaldte Bretton Woods-system⁴. Systemet blev besluttet i 1944 men på grund af flere forhold blev det ikke fuldt indført før i 1959. Systemet fungerede indenfor rammerne af Den Internationale Valutafond frem til dets endelige kollaps i 1973. To år før det endelige kollaps devaluerede systemets an-

kervaluta den amerikanske dollar, og dette betød faktisk en *de facto* opløsning af systemet (De Grauwe, 1989 side 14-21). De oprindelige bestemmelser i Romtraktaten omkring monetært samarbejde byggede på de aftaler, der var gældende under Bretton Woods-systemet (Kristensen et al., 1998 side 18).

Frem til 1968 var der relativt stabile bilaterale valutakurser mellem de oprindelige seks medlemmer af fællesskabet. Men i perioden 1968-1969 opstod der imidlertid en valutakrise mellem franske franc og tyske mark. Krisen resulterede i, at francen devaluerede, og marken revaluerede. Bretton Woods-systemet brød, som allerede nævnt, *de facto* sammen i august 1971, da de store industrilande blev enige om at gå bort fra helt faste valutakurser overfor den amerikanske dollar og i stedet indføre udsvingsbånd på $\pm 2,25\%$ omkring faste dollar pariteter. De andre valutaer i systemet kunne flyde $\pm 4\%$ overfor hinanden. Dette var ikke nogen optimal situation for landene i det europæiske fællesskab især på grund af den fælles landbrugspolitik, der blev besværliggjort af fluktuerende valutakurser. De 6 medlemslande samt de fire ansøgerlande: Storbritannien, Irland, Norge og Danmark etablerede derfor i 1972 et tættere valutakurssamarbejde, der så skulle fungere i det internationale system. Det såkaldte slangesystem eksisterede frem til 1979. Dette samarbejde blev dog aldrig rigtigt velfungerende (De Grauwe, 1989 side 14-21).

På baggrund af de erfaringer fællesskabet havde fra Bretton Woods og slangesystemet, vedtog Det Europæiske Råd den 13. marts 1979 en resolution om Det Europæiske Monetære System (EMS). Udmøntningen af aftalen skete i et bindende dokument mellem de deltagende landes centralbanker. Målsætningen for EMS'en var, at det snævre monetære samarbejde skulle føre til en zone med monetær stabilitet i Europa (European Council, 1978). EMS aftalen indeholdte følgende fire punkter:

- Valutakurs- og interventionsmekanismen (ERM)
- Kreditarrangementerne
- ECU (European Currency Unit)⁴
- Divergensindikatoren

I det efterfølgende gennemgås de enkelte punkter. ERM i EMS-systemet var bygget op omkring udsvingsbånd for de deltagende valutaer. Hver valuta havde et sæt af bilaterale interventionskurser overfor de deltagende valutaer og overfor en centralkurs, der var fastsat i ECU. Fra starten i 1979 var de bilaterale udsvingsbånd $\pm 2,25\%$ omkring de bilaterale centralkurser. Enkelte lande kunne dog få lov til at indtræde i systemet med bilaterale udsvingsbånd på $\pm 6\%$. De lande, der deltog i EMS'en var forpligtet til at sikre, at deres valuta blev inden for udsvingsbåndene. Valutakursstyring inden for EMS'en kunne omfatte fire instrumenter, nemlig: intervention, pengepolitiske foranstaltninger, generelle økonomisk-politiske foranstaltninger og centralkursjusteringer. I princippet var der pligt til ubegrænset intervention, når kursen ramte de aftalte udsvingsbånd. Finansieringen af interventionen kunne enten komme fra egne valutaeserver eller kreditter fra det lands centralbank, der lå i den anden ende af båndet. Monetære foranstaltninger er brug af renteinstrumentet, og generelle økonomisk-politiske foranstaltninger er lig med opbygning af troværdighed hos de økonomiske agenter. Hvis det viser sig, at ingen af de nævnte valutastyringsinstrumenter havde den fornødne virkning, var den sidste udvej en justering af centralkursen (European Council, 1978; Østrup 1991 side 1). ECU blev indført i forbindelse med EMS-samarbejdet som en erstatning for den daværende europæiske regneenhed EUA (European Unit of Account). ECU var defineret ved en kurv af valutaer, hvor hver enkel valuta indgår med en bestemt mængde. Den officielle ECU anvendtes primært ved transaktioner mellem centralbanker. Divergensindikatoren var oprindeligt tænkt som et indeks, der kunne give information om graden af stabilitet eller

spændinger i EMS-systemet. I praksis har divergensindikatoren ikke haft nogen betydning (European Council, 1978; Kristensen et al. 1998 side 51–81).

Siden oprettelsen af EMS'en i 1979 har der været foretaget flere justeringer og ændringer af systemet. På et møde i Palermo i 1985 ændrede ECOFIN tre forhold omkring EMS-samarbejdet. For det *første* ændrede man beregningsmåden for ECU'ens rente fra at have været gennemsnittet af centralbankernes diskontosatser til at være et vejet gennemsnit af pengemarkedsrenterne. For det *andet* tillod man tredjelande at holde officielle ECU, og for det *tredje* tillod man, at en centralbank kunne omveksle officielle ECU hos andre centralbanker til andre valutaer. I 1987 enedes ECOFIN om den såkaldte Basel-Nyborg aftale, der gik ud på, at medlemslandene skulle benytte sig mere af pengepolitisk koordination herunder mere brug af renteinstrumentet og mere smidige kreditarrangementer. I 1993 blev de bilaterale udsvingsbånd imidlertid udvidet til $\pm 15\%$ altså en *de facto* opløsning af selve ERM systemet (Kristensen et al., 1998 side 57; Østrup, 1991 side 2–5).

På Det Europæiske Råds møde i Amsterdam i juni 1997 blev der vedtaget en resolution om forholdet mellem euroen og valutaerne fra ikke deltagende medlemslande. Resolutionen indeholder retningslinier for det nye valutakursarrangement (ERM2). Formålet med ERM2 er at give dispensationslandene et referencepunkt for at føre en sund økonomisk og monetær politik (Kristensen et al., 1998 side 66–68). Ifølge European Commission (1997) medfører ERM2 for deltagerlandene, at hver valuta skal have en centralkurs i forhold til euroen. Omkring disse centralkurser fastlægges et udsvingsbånd på $\pm 15\%$ for hver af de deltagende valutaer. Der vil være en mulighed for at indgå aftaler om en snævrere binding for et medlemsland, hvis dette ønskes. Til styring af valutakurserne indenfor båndet kan benyttes de samme instrumenter som i ERM. Medlemskabet af ERM2 er frivilligt for de lande,

der ikke deltager i tredje fase. Det skal dog nævnes, at medlemskab af ERM2 er obligatorisk i en periode før optagelsen i ØMU'ens tredje fase (European-Commission, 1997 side 103–106).

3. En analyse af det institutionelle set-up

Det nye ERM2 indeholder fire hovedpunkter. For det *første* er deltagelsen i systemet frivillig. Det betyder, at Grækenland og Danmark har valgt at indtræde i ERM2, hvori- mod Sverige og Storbritannien har valgt at stå udenfor. For det *andet* vil euroen være ankervaluta i ERM2. Udsvingsbåndene er ikke eksplicit specificeret, men det er nævnt, at de som udgangspunkt skal være relativt store. Der er dog åbnet mulighed for, at enkelte valutaer kan opnå særlige aftaler om snævre bånd. På nuværende tidspunkt deltager Danmark i samarbejdet med en båndbredde til euroen på $\pm 2,25\%$. Grækenland deltager under $\pm 15\%$. For det *tredje* vil ECB være forpligtet til at intervenere i valuta-markedet for at støtte en ERM2 valuta i forbindelse med valutauro. Forpligtelsen må dog siges at være noget begrænset, og aftalen siger eksplicit, at ECB skal afholde sig fra intervention, hvis hovedmålsætningen om prisstabilitet kan bringes i fare. Det *fjerde* og sidste punkt, der skal nævnes, er, at aftalen siger, at der skal ske de nødvendige tilpasninger i centralkursen, så det undgås, at der kommer uligevægt mellem valutakurserne (Kristensen et al., 1998; European Commission, 1997 side 103–106; De Grauwe, 1997b side 1–2).

På en række områder er ERM2 meget forskellig fra det gamle system. For det første kan det siges, at det nye system bliver mere fleksibelt end det gamle, fordi det eksplicit er nævnt i aftalen, at kursjusteringer af centralkursen kan foregå hurtigt, når behovet er til stede. På interventionsområdet adskiller det nye ERM2 sig væsentligt fra det gamle ERM,

hvor centralbankerne var forpligtet til ubegrænset intervention, når en valutakurs var under pres. Det skal dog her nævnes, at realiteten ofte var en anden. I praksis har der været tilfælde, hvor denne regel ikke er blevet fulgt. Den sidste og nok vigtigste forskel mellem de to systemer er, at ERM2 er et midlertidigt system for lande med dispensationsstatus (European Commission, 1997 side 103–106; De Grauwe 1997b side 2–3). Det mest spændende forhold omkring ERM 2 er dog som udtrykt af De Grauwe (1997b):

»Whether and how it can be made robust and resistant to speculative crises. One thing we have learnt from history is that almost all fixed exchange rate arrangements ultimately collapse. The question then is whether the ERM 2 will experience the same fate« (Paul De Grauwe, 1997b side 3).

For at kunne vurdere dette ret pessimistiske spørgsmål der her rejses af De Grauwe tager analysen af ERM2-systemet i det følgende udgangspunkt i en analyse af det gamle ERM-system og specielt sammenbruddet i 1993.

3.1 Et kort historisk rids af EMS'en fra 1979–93

Med udgangspunkt i Eichengreen & Wyplosz (1993) og Gros & Thygesen (1998) vil der blive præsenteret et kort historisk rids af EMS'en fra 1979 og frem til tiden efter *de facto* sammenbruddet i 1993. Perioden opdeles ofte i tre delperioder, som er perioden fra EMS'ens start i 1979–1983, perioden fra marts 1983 til januar 1987 og perioden fra januar 1987 frem til perioden efter *de facto* sammenbruddet i 1993.

Perioden fra 1979 til 1983 omtales ofte som den turbulente start. EMS-aftalen var blevet til i 1978, og den 1. januar 1979 trådte den i kraft med Tyskland, Belgien, Luxembourg, Holland, Frankrig, Irland, Italien og Danmark som deltagere. Perioden var kendetegnet ved

store eksterne påvirkninger. I USA var man begyndt at stramme den monetære politik og benytte renteændringer som instrument i forbindelse med mellemlange økonomisk-politiske målsætninger. Dette medførte, at både den nominelle og reale amerikanske rente blev tårnhøj, og de europæiske lande måtte vælge mellem at følge den amerikanske rente eller acceptere, at deres valutaer deprecierede kraftigt. På samme tid steg inflationen på grund af det andet olieprisstød (1979–80). Sammen med inflationsstigninger medførte olieprisstødet også underskud på de løbende poster, stagnation i produktionen samt en stigende arbejdsløshed. Underskudet på EMS-medlemslandenes offentlige budget steg kraftigt, og på grund af forskellige politiske præferencer i de enkelte lande reagerede landene forskelligt på de eksterne stød, hvilket medførte en divergerende økonomisk udvikling i perioden. Der blev i perioden foretaget i alt syv centralkursjusteringer med baggrund i de turbulente eksterne påvirkninger. Disse kursjusteringer var ifølge Gros & Thygesen (1998) med til at skabe en fælles ansvarlighed i EMS-området, og man undgik alt for store uligevægte i systemet med over og undervurderede valutaer (Gros & Thygesen, 1998 side 73–81).

Den anden periode, der skal omtales kort, går fra marts 1983 og frem til januar 1987 og omtales ofte som den rolige mellemperiode. Perioden er kendetegnet ved en relativt stor nominel konvergens samt en tiltagende koordinering af den monetære politik, der havde stor betydning for periodens forholdsvis stabile valutakurser. Den interne stabilitet i systemet blev bibeholdt i perioden trods relativt kraftige fluktuationer i den amerikanske dollar. I denne periode blev der foretaget fire kursjusteringer. Den første var en devaluering af den italienske lire overfor de andre EMS-lande på grund af intern økonomisk og politisk uro. Den anden kursjustering blev til på grund af uro i Frankrig efter et regeringsskifte. Den tredje kursjustering var en devaluering af det irske pund. Irlands afhængighed af Storbritannien med-

førte denne justering, idet det britiske pund, der flød frit, deprecierede kraftigt, og dette havde en stor negativ virkning på den irske økonomi. Den fjerde og sidste kursjustering i mellemperioden var i januar 1987. De udenlandske finansielle markeder var præget af uro, og den amerikanske dollar faldt kraftigt i værdi, hvilket pressede den tyske mark opad. Frankrig havde svært ved at holde francen fra det nederste interventionsbånd. Udover det eksterne pres var Frankrig også internt presset af strejker blandt de offentligt ansatte. Kursjusteringer kom i januar 1987, hvor den tyske mark og den hollandske gylde sammen med den belgiske-luxembourgske franc revaluerede. Ifølge Gros & Thygesen (1998) og Eichengreen & Wyplosz (1993) var denne fjerde kursjustering den første af en ny type kursjusteringer fremkaldt mere af uro på de finansielle markeder, som var provokeret frem af en svaghed i den amerikanske dollar, end til makroøkonomisk divergens mellem medlemslandene af EMS'en (Gros & Thygesen 1998 side 81–87; Eichengreen & Wyplosz, 1993 side 57).

Den tredje og sidste periode, der skal omtales i denne korte historiske gennemgang, går fra januar 1987 og frem til efter *de facto* sammenbruddet af EMS'en i 1993. Det karakteristiske for denne periode er for det første, at der ikke forekom kursjusteringer fra januar 1987 og frem til september 1992. For det andet blev alle restriktioner for bevægelsen af kapital afskaffet efter 1990. For det tredje kan det siges, at der efter 1991 var en periode med meget ustabilitet. Spanien indtrådte i EMS'en i 1989, Storbritannien i 1990 og Portugal i 1992. Ifølge Eichengreen & Wyplosz (1993) spillede restriktionerne på kapitalbevægelserne en stor rolle ved de elleve kursjusteringer i EMS'en frem til 1987. Disse restriktioner var f.eks. beskatning af beholdninger af fremmed valuta eller restriktioner for banker, der ville låne i udlandet. Hvis der ikke havde været disse kapitalrestriktioner i EMS-landene, ville de mange kursjusteringer havde været forbundet med store omkostninger for centralbankerne i de

devaluerende lande. Årsagen til de mange kursjusteringer var især forskelle i inflation mellem landene i EMS'en. Denne forskel var faktisk større blandt EMS-landene i EMS'ens første tid end for de europæiske lande, der ikke deltog i EMS-samarbejdet. Som tidligere nævnt var perioden fra 1983 og frem til 1987 præget af nominel konvergens mellem landene, og denne tendens blev forstærket i denne periode, hvilket ifølge Eichengreen & Wyplosz (1993) var en af de vigtigste grunde til, at systemet efter indførelsen af frie kapitalbevægelser i 1990 var relativt stabilt til efter 1991. Valutauroen startede i begyndelsen af 1992 med, at den italienske lire kom under pres. En faldende amerikansk dollar, intern politisk uro i Italien samt eftervirkninger af EU folkeafstemningerne i Danmark og Frankrig kan nævnes som nogle af hovedårsagerne til ustabiliteten. Senere på året kom også det engelske pund under pres, og i perioden frem til september interвенerede Bank of England for over 21 mia. dollars i et forsøg på at støtte pundet. Den 16. september 1992, også kendt som den sorte onsdag forlod Italien og England EMS-samarbejdet. Uroen havde imidlertid bredt sig til Spanien, Portugal og Irland, der alle devaluerede flere gange i efteråret. Mens analysearbejdet omhandlerende valutauroen i 1992 stadigvæk foregik, opstod der i foråret 1993 en ny uro på valutamarkederne denne gang koncentreret omkring den franske franc, den belgiske franc og den danske krone. Sideløbende med valutakrisen var der henholdsvis økonomisk recession i Europa samt en høj rente i Tyskland skabt af den ekspansive finanspolitik på grund af de store investeringer i det tidligere Østtyskland. Tyskland var ikke indstillet på at ændre politik, og de førnævnte tre lande kunne ikke holde valutaerne inden for udsvingsbåndene. På et møde i ECOFIN i juli 1993 blev man enige om en udvidelse af udsvingsgrænserne i ERM til $\pm 15\%$ altså en *de facto* opløsning af systemet (Eichengreen & Wyplosz, 1993 side 57–60; Gros & Thygesen, 1998 side 87–101).

3.2 Teoretiske forklaringer på spekulative angreb omkring EMS krisen i 1992–93

I store dele af den økonomiske litteratur, der er kommet i kølvandet på EMS-krisen i 1992–1993, har der været konsensus om, at tre teorier vedrørende spekulative angreb på faste-men-justerbare valutakursregimer kan benyttes i forbindelse med en økonomisk forklaring på episoderne (De Grauwe, 1997b side 3). Den *første* forklaring bygger på de såkaldte førstegenerationsmodeller om spekulative angreb på fastkurssystemer (Krugman, 1979; Flood & Garber, 1984), der tager udgangspunkt i en uligevægt mellem valutakursen og *fundamentals*. Den *anden* forklaring bygger på de såkaldte andengenerationsmodeller om spekulative angreb på fastkurssystemer (Obstfeld, 1986; Obstfeld, 1994) der tager udgangspunkt i, at valutakriser kan være selvopfyldende. Den *tredje* og sidste forklaring er, at valutakriser kan have en smittende effekt mellem lande, der har tætte forbindelser, eller som er relativt sammenlignelige med hensyn til makroøkonomisk opbygning og struktur (Eichengreen et al., 1996). I det følgende vil de tre teorier først kort blive gennemgået, hvorefter de vil blive brugt som forklaringer på EMS-sammenbruddet i 1993.

Førstegenerationsmodellen om spekulative angreb på fastkurssystemer blev første gang introduceret i Krugman (1979). Modellen går ud på at vise, at en inkonsistens mellem et lands interne økonomiske forhold og en valutakursbinding vil føre til, at denne binding må opgives. I modellen medfører en ekspansiv økonomisk politik, at den indenlandske absorption overstiger den indenlandske produktion. Denne divergens sætter betalingsbalancen under pres og fører til et underskud, som centralbanken må dække ved hjælp af landets valutareserver. På et tidspunkt vil niveauet af reserver falde til et kritisk niveau, der igangsætter et spekulativt angreb. Landet vil bruge de sidste reserver i et forsøg på at afværge det spekulative angreb. Når reserverne er opbrugte, vil valuta-

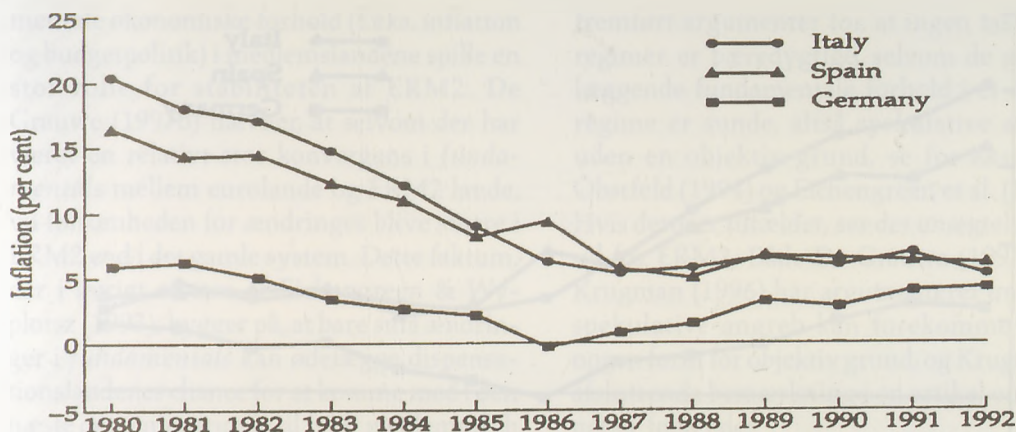
kursbindingen blive opgivet, og valutaen vil depreciere, til valutakursen igen er konsistent med landets interne økonomiske forhold (Krugman, 1979 side 311–324).

Med udgangspunkt i Obstfeld (1986) og Obstfeld (1994) er der i den økonomiske litteratur opstillet en række såkaldte andengenerationsmodeller vedrørende spekulative angreb på fastkursregimer. Disse modeller bygger på, at spekulative kriser kan være selvopfyldende og derved selvforstærkende. Andengenerationsmodellerne opererer med multiligevægte og bygger på teorien om rationelle forventninger. Muligheden for flere ligevægte opstår ved, at økonomiske agenter ved, at de ved et spekulativt angreb kan få politikkerne til at skifte politik. Denne forventning har ikke noget at gøre med, at landets nuværende politik er inkonsistent med valutakursbindingen. Med andre ord er det de forventede fremtidige *fundamentals*, der vil komme efter et spekulativt angreb og ikke de forventede fremtidige *fundamentals* uden et spekulativt angreb, der vil være inkonsistente med valutakursbindingen. Man kan derfor sige, at der eksisterer to ligevægte, en ligevægt i tilfælde af et spekulativt angreb og en ligevægt, hvis der ikke forekommer et spekulativt angreb. Den første ligevægt er fremprovokeret af et spekulativt angreb samt et politikskifte, der medfører det kursskifte de økonomiske agenter forventede. I Obstfeld (1984) betød et spekulativt angreb, at regeringen i det land, der var udsat for angrebet, skiftede til en ekspansiv økonomisk politik. Dette blev modificeret i Obstfeld (1994), hvor regeringen i det land, der blev angrebet, optimerede den økonomiske politik i forhold til valutakursbindingen (Obstfeld, 1984 side 72–81; Obstfeld, 1994 side 23.38). Krugman (1996) har tilføjet to argumenter til teorien om selvopfyldende spekulative angreb. Det første argument går på, at tilstedeværelsen af to ligevægte er meget lidt sandsynligt, når der er problemer med *fundamentals*. Hvis der er inkonsistens mellem *fundamentals* og valutakursbindingen, vil de økonomiske agenter ikke være i tvivl om, at et spekulativt

angreb vil komme før eller siden. Det andet argument går på, at når de økonomiske agenter ikke fuldt ud kender politikernes præferencer, kan der opstå situationer, hvor de økonomiske agenter tester politikkerne igennem spekulative angreb, der ikke umiddelbart er succesfulde men som tjener til frembringelse af værdifulde oplysninger omkring regeringens nyttefunktion (Krugman, 1996 side 350–352).

Ifølge Eichengreen et al. (1996) har der ofte været fremført argumenter om, at spekulative kriser kan have en afsmittende effekt fra et land til et andet, men at der ikke er udarbejdet meget dokumentation på området. Historisk set har det ofte været fremført, at valutauroen omkring den finske mark i 1992 havde forbindelse til angrebet på den svenske krone igennem tætte handelsforbindelser på både vare- og kapitalmarkederne. Og så i forbindelse med valutakrisen i Sydamerika har der været talt om den såkaldte *tequila-effekt*, hvor krisen i Mexico forplantede sig til hele området. I en relativt omfattende empirisk undersøgelse af tyve industrialiserede lande i perioden 1959 til 1993 omfattende 2.800 observationer konkluderer Eichengreen et al. (1996) følgende. For det *første* vil et spekulativt angreb et sted i verden medføre en øget chance for et angreb på den aktuelle indenlandske valuta. For det *andet* kan spekulative kriser overføres til et land fra et andet land gennem handel, og desto mere handlen er integreret, jo større er den afsmittende effekt. For det *tredje* er der en chance for en afsmittende effekt fra valutakriser, der rammer lande med ligheder inden for makroøkonomisk struktur og opbygning. Chancen for at få overført en valutakrise igennem handel er større, end hvis landene er ens med hensyn til makroøkonomiske forhold (Eichengreen et al., 1996 side 1–38).

Ifølge De Grauwe (1997a), (1997b) og Eichengreen & Wyplosz (1993) var valutauroen i september 1992 omkring den italienske lire og den spanske peseta et godt eksempel på et spekulativt angreb, der kan for-

Figur 1. Inflationsrater i Italien, Spanien og Tyskland 1980–1992
Kilde: De Grauwe (1997a)

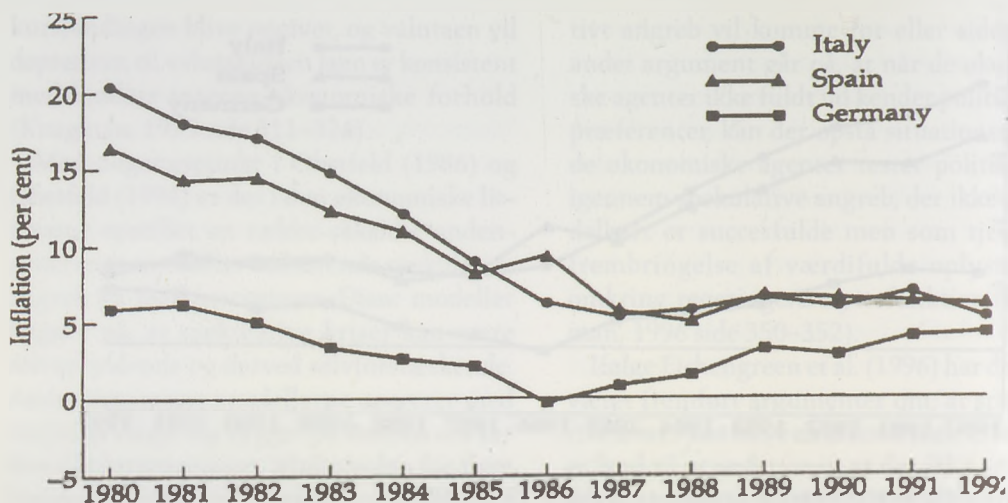
klares ved hjælp af førstegenerationsmodellen altså et angreb fremprovokeret af en divergens mellem valutakursbindingen og de økonomiske *fundamentals*. Figur 1 ovenfor viser inflationsudviklingen i Italien, Spanien og Tyskland. Både den italienske og spanske inflationsrate viser tydelig konvergens med den tyske inflation, men kommer dog aldrig helt ned på samme niveau.

At det ikke lykkes at skabe fuld konvergens med Tyskland med hensyn til inflationsniveau skyldes ifølge De Grauwe (1997a) en manglende troværdighed omkring den italienske og spanske monetære politik. Analogt med inflationsforskellen til Tyskland samt andre EMS-lande steg de to landes prisindeks relativt, da der ikke siden 1987 kunne kompenseres igennem kursjusteringer. Dette betød tab af konkurrenceevne for Italien og Spanien overfor blandt andet Tyskland, der medførte et stigende underskud på betalingsbalancerne, der provokerede det spekulative angreb. Italien trak sig ud af ERM og deprecierede kraftigt. Spanien og Portugal devaluerede flere gange efter episoden (De Grauwe, 1997a side 106–107; De Grauwe, 1997b side 3–4; Eichengreen & Wyplosz, 1993 side 64–73).

Med hensyn til valutauroen omkring det engelske pund i september 1992 og den fran-

ske franc samt andre ERM-valutaer i august 1993 er det ikke muligt at finde frem til en divergens mellem valutakursbindingen og fundamentale økonomiske variable (De Grauwe, 1997b side 5; Eichengreen & Wyplosz, 1993 side 73–82; Eichengreen et al., 1994 side 21–22). Forklaringen på disse kriser kan altså ikke findes i førstegenerationsmodeller men i stedet i andengenerationsmodellerne, der bygger på, at kriser kan være selvopfyldende, og at der kan forekomme flere ligevægte. Det interessante i disse modeller er at kunne specificere, hvad der udløser det spekulative angreb. Ifølge Obstfeld (1994) er denne udløser relateret til observerede eller endnu ikke observerede udviklingstendenser i de fundamentale økonomiske forhold. I tilfældet med ERM mener De Grauwe (1997a), (1997b), Eichengreen & Wyplosz (1993) og Eichengreen et al. (1995), at udløsningsmekanismen var den tyske genforening samt de ikke-synkroniserede konjunkturcykler inden for ERM. Adskillige ERM-lande heriblandt England og Frankrig var i 1991–1993 midt i en økonomisk recession.

På samme tid var ERM-ankerlandet Tyskland midt i et økonomisk opsving skabt på basis af genforeningen. Den tyske centralbank forsøgte at holde den tyske inflation i

Figur 2. Tysklands policy-mix i starten af 1990'erne og denne politiks konsekvens for Frankrig
Kilde: Med udgangspunkt i Krigman (1996)

ro ved at føre en kontraktiv pengepolitik som modvægt til den ekspansive finanspolitik. På trods af ønsker om det modsatte var England og Frankrig, så længe de var bundet til fastkurs samarbejdet, nødt til at følge den tyske pengepolitik. Scenen var sat til den store konfrontation. Situationen kan anskueliggøres i en IS-LM model. Dette er vist ovenfor i figur 2. Tyskland fører ekspansiv finanspolitik og IS-kurven rykker mod højre. Den tyske centralbank ville ikke acceptere en sådan politiks inflationære bias og svarede igen med en stramning af pengepolitikken, hvilket rykkede LM-kurven mod venstre, og de finanspolitiske effekter blev derved neutraliseret. De andre lande i ERM, i figuren repræsenteret af Frankrig, var nødt til at følge med udviklingen i den tyske rente, hvis deres valutakurs skulle holdes inden for pariteten i ERM. Dette måtte ende galt, da landene i virkeligheden havde brug for en rentesækning på grund af den økonomiske recession. Der herskede i perioden hektisk aktivitet blandt politikerne i EU for at få løst problemet, men den tyske centralbank ville ikke på nogen måde gå på kompromis med hovedmålsætningen vedrørende prisstabilitet. Også i akademiske kredse blev sagen behandlet, og

mange anerkendte økonomer udtalte sig om uholdbarheden i situationen. De økonomiske agenter indså, at blandt andet de engelske og franske regeringer ikke i længden kunne deltage i fastkurs samarbejdet med Tyskland, og hvad værre var, de økonomiske agenter indså, at spekulative angreb ville få omkostningerne ved valutakursbindingen til at stige, fordi myndighederne ville blive tvunget til at sætte renten endnu højere og derved forstærke recessionen. Det hele resulterede som sagt i en *de facto* opløsning af ERM i august 1993 (De Grauwe, 1997a side 107-110; De Grauwe, 1997b side 5-8; Eichengreen & Wyplosz, 1993 side 73-82; Eichengreen et al., 1995 side 358-367).

3.3. Implikationer for ERM2

På baggrund af ovennævnte analyse af valutauroen omkring EMS-samarbejdet i 1992-1993 vil der i det efterfølgende blive diskuteret mulige implikationer for den nye fremtidige valutakursmekanisme. Denne diskussion vil både være generel og specifik omkring danske forhold. Med udgangspunkt i førstegenerationsmodellerne vil de funda-

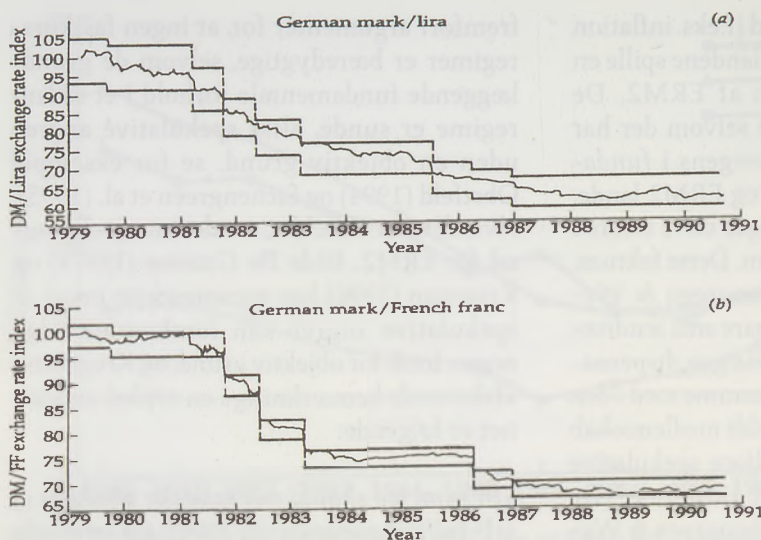
mentale økonomiske forhold (f.eks. inflation og budgetpolitik) i medlemslandene spille en stor rolle for stabiliteten af ERM2. De Grauwe (1997b) nævner, at selvom der har været en relativt stor konvergens i *fundamentals* mellem eurolande og ERM2 lande, vil følsomheden for ændringer blive større i ERM2 end i det gamle system. Dette faktum, der i øvrigt støttes af Eichengreen & Wyplosz (1993), bygger på, at bare små ændringer i *fundamentals* kan ødelægge dispensationslandenes chance for at komme med i den næste optagningsrunde til fuldt medlemsskab af ØMU'en. Dette kan medføre spekulative angreb på et meget tidligt tidspunkt (De Grauwe, 1997b side 8-9; Eichengreen & Wyplosz, 1993 side 51). Med hensyn til mulige spekulative angreb, der kan forklares ved hjælp af andengenerationsmodeller, er der især ét forhold, der har været fremme i debatten omkring ERM2 nemlig det faktum, at dispensationslandene skal overholde de fire konvergenskriterier, hvis de på et tidspunkt vil med i ØMU'en. Da medlemsskabet af ERM2 er et af konvergenskriterierne, argumenterer Eichengreen et al. (1995) og Eichengreen & Wyplosz (1993) for, at der vil være basis for et selvopfyldende angreb på ERM2 valutaerne for at få systemet til at bryde sammen. Argumentet bygger på, at når de aktuelle lande har forladt ERM2, vil det ikke længere være hensigtsmæssigt at overholde de andre tre konvergenskriterier, og den økonomiske politik vil blive lempet (Eichengreen et al., 1995; Eichengreen & Wyplosz, 1993). Argumentet virker dog utroligt teoretisk og konstrueret, og blandt andet Gros & Thygesen (1998) og Krugman (1996) har fremført modargumenter, der blandt andet går på, at hvis for eksempel Danmark, der er en lille åben økonomi, blev tvunget til at forlade ERM2, ville det være meget omkostningsfuldt at lempe den økonomiske politik. Det stik modsatte ville blive konsekvensen, hvilket også historien viser efter *de facto* opløsningen af ERM i 1993 (Gros & Thygesen, 1998; Krugman, 1996). På baggrund af andengenerationsmodellerne har flere økonomer

fremført argumenter for, at ingen fastkursregimer er bæredygtige, selvom de grundlæggende fundamentale forhold i et sådant regime er sunde, altså spekulative angreb uden en objektiv grund, se for eksempel Obstfeld (1994) og Eichengreen et al. (1995). Hvis dette er tilfældet, ser det unægtelig sort ud for ERM2. Både De Grauwe (1997a) og Krugman (1996) har argumenteret imod, at spekulative angreb kan forekomme uden nogen form for objektiv grund, og Krugman's afsluttende bemærkning i en artikel om emnet er følgende:

»In sum, we should not take the analysis of self-fulfilling speculative attack too seriously, at least not yet. For the time being it is best to assume that most countries achieve currency crisis the old-fashioned way; they earn it« (Paul Krugman, 1996 side 376).

Ifølge De Grauwe (1997a) og (1997b) indeholder regelsættet vedrørende ERM2 to interessante elementer sammenlignet med det system, der brød sammen i august 1993, nemlig for det første relativt brede udsvingsbånd og for det andet en mulighed for hurtige kursjusteringer, hvis dette ønske opstår.

Kombinationen af brede bånd og hurtige kursjusteringer er ifølge De Grauwe (1997b) et godt middel mod spekulative angreb. Dette kan illustreres som i figur 3, der viser de bilaterale valutakurser for henholdsvis den italienske lire og franske franc i forhold til den tyske mark i det gamle ERM fra 1979 og frem til 1991. Den italienske lire deltog i ERM under $\pm 6\%$ udsvingsbånd i den analyserede periode, og den franske franc deltog under $\pm 2,25\%$ udsvingsbånd i samme periode. Som det ses i figur 3a, har de kursjusteringer der har været foretaget, været af en sådan størrelse, at den nye kurs er blevet holdt inden for det gamle udsvingsbånd. De skarpe ændringer i lirekursen foregik altid lige før en kursjustering. Dette medførte, at økonomiske agenter tjente meget lidt ved at spekulere mod den italienske lire i den analyserede periode. Hvis der i stedet kigges på fi-

Figur 3 Bilaterale EMS-valutakurser og udsvingsbånd for lire og franc i forhold til mark
Kilde: De Grauwe (1997a)

gur 3b, der viser den bilaterale valutakurs mellem franc og mark, ses det, at flere af de kursjusteringer, der er foretaget, har været større end (størrelsen af) udsvingsbåndet. Dette medførte store spring i kursen efter kursjusteringen og store spekulative gevinster (De Grauwe, 1997a side 102–105; De Grauwe, 1997b side 12–14). Det skal dog nævnes, at Danmark har valgt at deltage under relativt snævre bånd.

Sammenfattende må det siges at det nye valutakurssamarbejde i ERM2 må forventes at blive relativt velfungerende og dermed sikre en stabil dansk kronekurs overfor euroområdet. Det kan dog ikke udelukkes, at der ud i fremtiden kan opstå situationer, hvor spekulanter vil prøve på af den ene eller anden grund at sætte systemet under pres i et forsøg på at få en gevinst hjem.

4. Teori og empiri vedrørende valutakurser og international handel

Udgangspunktet er, at produktion og priser bestemmes på varemarkedet, og valutakursen bestemmes på valutamarkedet. Varemarke-

dets påvirkning af valutamarkedet er blandt andet, at indkomsten, når den påvirker importniveauet, også påvirker valutaefterspørgslen og dermed kursfastsættelsen. Modsat påvirker valutamarkedet også varemarkedet dog mest indirekte, fordi ændringer i valutakursen ændrer på de relative priser mellem de udenlandske og indenlandske varer, konkurrenceevne og dermed på import og eksport. Den centrale størrelse i denne forbindelse er konkurrenceevnen, fordi transmissionen mellem de to markeder sker via ændringer i konkurrenceevnen. En deprecierende valutakurs kan forbedre et lands konkurrenceevne, idet prisforholdet mellem indland og udland ændres til fordel for indenlandske produkter. Det indenlandske prisniveau bliver mindre end det udenlandske målt i den hjemlige valuta. Dette gør eksporten billigere i fremmed valuta og importvarerne dyrere i hjemlig valuta. Dette er en klar forbedring af konkurrenceevnen. Det modsatte er tilfældet ved en appreciering af den hjemlige valuta. En ændring af valutakursen kan både forekomme endogent og eksogent. Når der sker en ændring i valutakursen, sker der et skift mellem indenlandske og udenlandske produkter. En depreciering vil eksempel-

vis føre til en stigning i eksporten og et fald i importen (Christensen et al., 1992 side 222–224).

På baggrund af en diskussion under et ministermøde i GATT (General Agreement on Tariffs and Trade) tilbage i november 1982 vedrørende blandt andet en stigende variabilitet mellem de store internationale valutaer, en stigende protektionisme samt en skuffende udvikling i verdenshandlen, blev det på mødet besluttet, at Den Internationale Valutafond skulle udarbejde en rapport vedrørende valutakurs volatilitet og verdenshandel (International Monetary Fund, 1984 side 1). Denne rapport International Monetary Fund (1984) gennemgås i det følgende. Rapportens egne empiriske undersøgelser samt de tidligere undersøgelser, der omtales i rapporten, er foretaget med udgangspunkt i de store industrinationer. Ifølge Østrup (1998) er der ikke før eller siden udarbejdet en så omfattende og tilbunds gående rapport vedrørende variabiliteten af valutakurser og internationale handelsstrømme.

Ifølge International Monetary Fund (1984) kan variabiliteten af valutakurser påvirke den internationale handel på to måder nemlig henholdsvis direkte og indirekte. Den direkte påvirkning sker for det *første* gennem omkostninger, der skabes af en større usikkerhed vedrørende den aktuelle valutakurs. Udgangspunktet er, at økonomiske agenter er risikoaverse, og at en større risiko derfor enten vil påvirke prisen eller reducere udbudte eller efterspurgte mængder til en given pris. Hvis den eneste usikkerhedsfaktor, der fandtes i international handel, var variabiliteten i valutakursen, var der ingen tvivl om en klar sammenhæng mellem de to størrelser. Ifølge International Monetary Fund (1984) ligger der et stort metodemæssigt problem her, idet det vil være ekstremt vanskeligt at adskille de forskellige usikkerhedsfaktorer fra hinanden for derved at få det ønskelige resultat. For det *andet* kan variabiliteten af valutakurserne påvirke den internationale handel direkte gennem tilpasningsomkostninger, der opstår ved omfordeling af ressourcer mellem

forskellige økonomiske aktiviteter på grund af ændrede prisforhold. Hvis for eksempel en valuta deprecierer, vil det være rentabelt at øge produktionen af forskellige produkter til eksport og omvendt, hvis valutaen apprecierer, vil dette sætte eksporterhvervene under pres og overflytte ressourcer til andre sektorer. Det er relativt klart, at mere langvarig valutakurs-variabilitet har en større betydning end kortvarig volatilitet. Med hensyn til variabilitetens indirekte påvirkning af den internationale handel nævner International Monetary Fund (1984) fem forhold. For det *første* kan variabiliteten af valutakurser have en betydning for internationale investeringer. Eksempelvis er en multinational virksomhed udover de rent tekniske forhold også nødt til at overveje monetære forhold, inden en beslutning om etablering finder sted. Internationale investeringer kan være et middel til spredning af valutakursrisiko. For det *andet* kan de direkte omkostninger forplante sig til underleverandører, der så må omstrukturere deres virksomheder. Hvis der på et senere tidspunkt igen bliver brug for disse underleverandører, er de ikke længere leveringsdygtige af de ønskede produkter. For det *tredje* kan der være en sammenhæng mellem variabiliteten i valutakurser og inflation, idet variabiliteten kan forplante sig til priserne og derved påvirke handelsstrømmene. For det *fjerde* kan variabiliteten af valutakurserne påvirke den økonomiske politik direkte eller igennem inflation. Dette kan resultere i politikændringer, der igen kan påvirke de internationale handelsstrømme. Det *femte* og sidste punkt, der nævnes i International Monetary Fund (1984), er det forhold, at mange har hævdet, at variabilitet i valutakurserne påvirker niveauet af protektionisme. Svingninger i valutakursen påvirker virksomhedernes konkurrenceevne, og der kan let opstå vanskeligheder for virksomheder, der står overfor faldende markedsandele på det globale eller indenlandske marked. Dette kan skabe grobund for protektionisme, og et af de fænomener, der tit observeres, er, at det er lettere at indføre støtteordninger end det

er at afskaffe dem. Denne protektionisme skaber store forvridningsomkostninger på verdensmarkedet og påvirker derigennem de internationale handelsstrømme (International Monetary Fund, 1984 side 1-7).

International Monetary Fund (1984) indeholder en gennemgang af relativt mange empiriske undersøgelser af, om der eksisterer en negativ sammenhæng mellem variabilitet af valutakurser og handelsstrømme, der er udarbejdet på baggrund af de ovennævnte forhold. Rapporten indeholder også et omfattende appendix, hvori mange af analyserne er efterprøvet og ført op til 1984, og hovedkonklusionen af disse undersøgelser er følgende.

»The large majority of empirical studies on the impact of exchange rate variability on the volume of international trade are unable to establish a systematically significant link between measured exchange rate variability and the volume of international trade, whether on an aggregated or on a bilateral basis« (International Monetary Fund, 1984 side 36).

Ud af de relativt mange undersøgelser, der er omtalt i International Monetary Fund (1984), nævnes tre, der konkluderer, at variabilitet i valutakurser har en negativ virkning på de internationale handelsstrømme. Disse konklusioner afvises dog på grund af især metodemæssige problemer, der i rapporten er anskueliggjort i et appendix med en gennemgang af beregningerne samt for en undersøgelses vedkommende på grund af det undersøgte lands situation i den undersøgte periode. Se for eksempel også Gotur (1985), der gennemgår en af undersøgelserne meget grundigt og fører yderligere bevis for, at der er metodemæssige problemer i undersøgelsen. Rapporten afviser dog ikke, at der kan være en negativ sammenhæng mellem variabiliteten i valutakurser og handelsstrømme og understreger, at:

»The failure to establish a statistically sig-

nificant link between exchange rate variability and trade does not, of course, prove that a causal link does not exist. It may well be that the measures of variability used are inadequate measures of uncertainty; that other factors overwhelm the impact of variability in the estimating equations; or that the presence of statistical problems (e.g. serial correlation, dependence among explanatory variables) interferes with the effectiveness of statistical tests. It may also be that the lags with which greater variability in the exchange rate regime affect trade flows are longer and more variable than imagined by previous investigations« (International Monetary Fund, 1984 side 36).

Konklusionerne i International Monetary Fund (1984) er meget forsigtige, men en ting bliver slået meget fast, og det er, at usikkerhed påvirker økonomisk aktivitet, samt at valutakurssvingninger kan skabe usikkerhed. Dette betyder dog ikke, at valutakurssvingninger og især kortvarig volatilitet har en negativ virkning på den internationale handel, fordi variabilitet kun er én af mange usikkerhedsfaktorer, og fordi økonomiske agenter kan forsikre sig på forward-markederne mod volatilitet. Afslutningsvis understreges det i rapporten, at:

»More fundamentally, exchange rates, though an uncontrollable »given« to an individual transaction, are themselves determined by interacting supplies and demands for foreign exchange. It is shifts in these supply and demand schedules that give rise to price (e.g. exchange rate) change. Thus, it is the factors that give rise to such shifts, rather than the exchange rate changes that are their consequence, that should be regarded as the basis cause of uncertainty« (International Monetary Fund, 1984 side 37).

I en undersøgelse af De Grauwe (1987) analyseres EMS'ens indvirkning på intra-EU handel. Udgangspunktet er, at den zone af valutakursstabilitet, der er skabt i EMS-om-

rådet *ceteris paribus* må føre til mere intra-EU handel. Perioderne, der undersøges, er 1973–78 og 1979–84, og som EMS-lande indgår Tyskland, Frankrig, Belgien, Holland og Italien, og som ikke EMS-lande indgår USA, Canada, England, Schweiz og Japan. Det overraskende er, at stigningen i intra-EU handel er 2,8% i den sidste periode i modsætning til en stigning på 4,9% i den første periode. Stigningen i handlen fra EMS-området til ikke EMS-lande er også gået tilbage fra 6,6% i første periode til 5,6% i sidste periode, altså en mindre tilbagegang. Dette må siges at være overraskende, idet det teoretisk måtte forventes, at den stabile valutakurs i EMS-området ville være en bias mod mere intra-EU handel. Alt andet er altså ikke lige ifølge De Grauwe (1987), som nævner tre grunde til, at intra-EU handlen ikke er steget i perioden fra 1979–84. For det *første* har EMS-landene haft en lavere vækst i BNP sammenlignet med ikke EMS-landene. For det *andet* har den europæiske handelsintegrationsproces været meget langsom i perioden, og for det *tredje* kunne ændringer i den reale valutakurs (specielt dollar) have haft en negativ virkning for intra-EU handel. Disse tre forhold bygger De Grauwe (1984) ind i en regression og når frem til den konklusion, at stagnationen i intra-EU handlen for den største dels vedkommende skyldes, at den europæiske handelsintegrationsproces har været sat på vågeblus og for en mindre dels vedkommende, at væksten i BNP har været lavere i EMS-området end i ikke EMS-området. Dernæst stiller De Grauwe (1984) det kontrafaktuelle spørgsmål om, hvad der ville være sket med intra-EU handel, hvis valutakursen i EMS-området var flydende og når frem til den konklusion, at der så ville have været en yderligere nedgang i handlen på 1,2% (De Grauwe, 1984 side 389–398). Hovedkonklusionen er følgende:

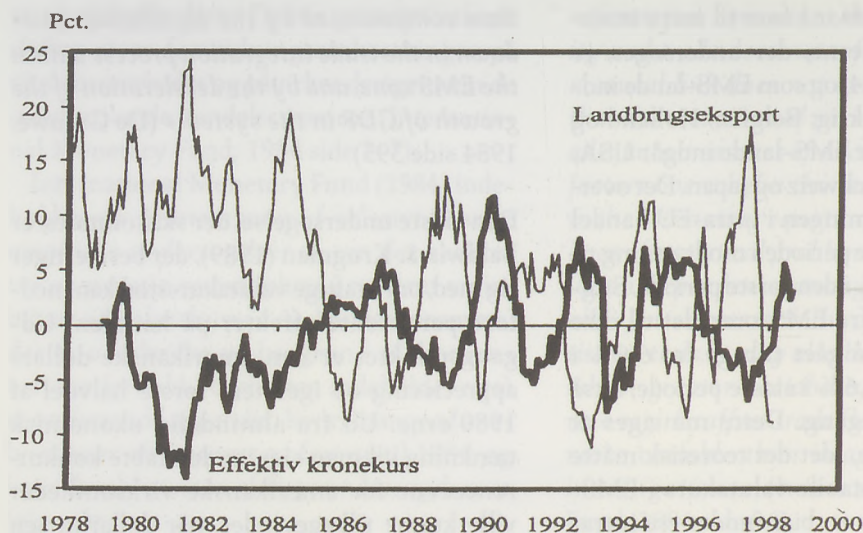
»The greater exchange rate stability provided by the EMS has been a source of growth of intra-EMS trade. However, this positive effect of exchange rate stability has been more

than compensated by the significant slow-down in the trade integration process within the EMS zone, and by the deceleration of the growth of GDP in the system« (De Grauwe, 1984 side 395)

Den sidste undersøgelse, der skal omtales, er Baldwin & Krugman (1989), der beskæftiger sig med, om kraftige valutakurstød kan medføre persistente effekter på handlen. Udgangspunktet er den amerikanske dollars appreciering op igennem første halvdel af 1980'erne. Ud fra almindelig økonomisk tænkning vil man sige, at den tabte konkurrenceevne for amerikanske virksomheder ville kunne tilbagevindes, når dollarkursen igen vender tilbage til et normalt leje. Baldwin & Krugman (1989) argumenterer for, at når for eksempel den amerikanske dollar har været så relativt overvurderet i så lang en periode, og amerikanske virksomheder har tabt markedsandele til udenlandske virksomheder, der har investeret store beløb i markedsføring, distribution etc., vil det være meget svært for amerikanske virksomheder at vinde det tabte terræn tilbage, selvom dollarkursen igen normaliseres. Dette betegnes handelshysterese. På baggrund af dette opstiller de en partiel model, som det vil føre for vidt at omtale nærmere i denne artikel, men hvor hovedkonklusionen er, at store stød til valutakursen kan have persistente konsekvenser for handlen (Baldwin & Krugman, 1989 side 635–654). Dette resultat understøttes også empirisk af en undersøgelse af Baldwin (1988) baseret på en analyse af USA i første halvdel af 1980'erne samt en analyse af England i perioden 1979–81 (Baldwin, 1988).

5. Den danske landbrugseksport og de valutariske forhold

Ifølge Hansen (1994) bør valutakurserne i princippet påvirke landbrugseksporten på samme måde, som den påvirker eksporten fra

Figur 4 Udviklingen i den effektive nominelle kronekurs for landbrugseksporten sammenlignet med udviklingen i værdien af den samlede landbrugseksport i perioden 1978–1998.

Kilde: Landbrugsraadet (1998)

andre erhverv. Dansk landbrug og landbrugseksport er imidlertid underlagt særlige betingelser, som nødvendiggør mere specifikke overvejelser som for eksempel det agrimonetære system, og hele det generelle støttesystem under den fælles landbrugspolitik, samt en relativt stor eksport til lande med meget svingende valutakurser (Hansen, 1994, side 245). Figur 4 viser sammenhængen mellem den effektive nominelle kronekurs for landbrugseksporten og værdien af den samlede landbrugseksport i perioden 1978–1998.

Som det ses tydeligt i figur 4, er der tale om en klar sammenhæng, hvor de to kurver er modsat rettede. Når den effektive nominelle kronekurs apprecierer, falder værdien af den samlede landbrugseksport i det efterfølgende halve år og modsat, når den effektive nominelle kronekurs deprecierer stiger værdien af landbrugseksporten. Det ses også i figuren, at landbrugseksporten er forholdsvis følsom over for kronekursændringer, idet selv en lille ændring i kronekursen giver en forholdsvis stor ændring i værdien af landbrugseksporten.

Et andet vigtigt punkt at få klarlagt inden en vurdering af de fremtidige valutariske for-

holds konsekvenser for den danske landbrugseksport er fordelingen af eksporten på valutaområder samt en vurdering af, hvilke afregningsvalutaer der benyttes for landbrugseksporten nu og i fremtiden. Ifølge Landbrugsraadet (1998) følger fordelingen af landbrugseksporten det samme mønster med hensyn til fordeling på lande som den øvrige eksport. 43% af den samlede landbrugseksport, der repræsenterer en værdi på 22 mia. kroner, afsættes i euroområdet. Yderligere 20% eksporteres til EU-lande uden for euroområdet og endelig eksporteres de sidste 37% til lande udenfor EU. At eksporten til lande uden for euroområdet er så høj skyldes, at England og Sverige ikke er med i ØMU's tredje fase. Med hensyn til faktureringsvalutaer har Landbrugsraadet (1998) på baggrund af et spørgeskema udsendt til en række brancher vurderet faktureringsvalutaernes sammensætning før den 1. januar 1999 og efterfølgende. Vurderingen er, at før starten på ØMU's tredje fase er den tyske mark den største faktureringsvaluta, der anvendes ved 19% af eksporten efterfulgt af den amerikanske dollar, der anvendes ved 14,4% af eksporten og danske kroner, der anvendes ved

13,7% af eksporten. De valutaer, der fremover vil blive erstattet af euro, anvendtes før den 1. januar 1999 ved fakturering af 29% af landbrugseksporten. Euroens fremtidige andel vurderes til at blive 37% altså en større andel end de nationale valutaer har i dag. Dette er blandt andet tilfældet, fordi danske kroner vil miste deres betydning som faktureringsvaluta efter indførelsen af euro. Til lande med ustabile valutariske forhold anvendes ofte en international valuta som faktureringsenhed. Spørgsmålet er her, om euroen kan vinde frem på bekostning af dollar og yen. Vurderingen i undersøgelsen er, at dette område er præget af tradition og træghed, og at euroen først vil vinde frem på sigt (Landbrugsraadet, 1998 side 12-16).

6. Konklusion

Danmark har siden den 1. januar 1999 deltaget i ERM2, hvorigennem den danske krone er bundet til euro under relativt snævre bånd. Denne artikel har kigget på denne valutapolitikens konsekvenser for den danske landbrugseksport.

På baggrund af analysen af det gamle EMS-samarbejde må det formodes, at det institutionelle set-up omkring ERM2 vil være fleksibelt nok til at kunne fungere godt i fremtiden og derved sikre en stabil dansk kronekurs overfor euro. Med udgangspunkt i førnævnte og antagelserne, der er nævnt i indledningen, kan der opstilles tre konsekvenser af den danske valutakurspolitik, som landbrugseksporten skal ses i forhold til. For det *første* må der forventes en stabil kurs mellem kroner og euro. Det kan dog ikke udelukkes, at der kan forekomme spekulative angreb på systemet, der kan forklares ved hjælp af især andengenerationsmodeller, der i perioder vil kunne medføre kraftig volatilitet i krone/euro-kursen. For det *andet* vil bindingen til euroen medføre, at kursen til den amerikanske dollar vil blive mere ustabil end den har været tidligere og for det *tredje* vil

kronen være bundet til en international valuta.

Med hensyn til den stabile valutakurs overfor euroområdet må det forventes at dette vil have en positiv indvirkning på den fremtidige eksport til dette område på grund af en større sikkerhed for afsætning og indtjening. Hvis ERM2 periodevis bliver ramt af spekulative angreb, der medfører kortvarig, men kraftig volatilitet, er der ikke empirisk belæg for at konkludere at dette vil have en negativ påvirkning af handlen. Den større ustabilitet i forhold til tredjelandsv valutaer, som f.eks. dollar, kan få konsekvenser for landbrugseksporten. Selvom der ikke er empiriske undersøgelser, der klart viser, at disse længerevarende kursudsving har nogen negativ indvirkning på verdenshandlen, er der stærke teoretiske argumenter, der taler for, at dette forhold kan skabe tilpasningsomkostninger, og i ekstreme tilfælde igennem handelshysterese gøre det umuligt for virksomheder at vinde tabte markedsandele tilbage. Modsat kan en periode med en svag euro og derved en svag krone have en positiv indvirkning på den danske eksport. Dette fænomen viste sig tydeligt i juni, hvor den svage euro løftede dansk eksport og dermed betalingsbalancen. En snæver binding til en international valuta kan medføre både positive og negative konsekvenser. Det positive ligger i den stabile kurs til en vigtig afregningsvaluta. Dette kan skabe større sikkerhed for afsætning og indtjening. Det negative ligger i, at en international valuta på sigt vil være udsat for større kursudsving end almindelige valutaer på grund af multifaktuel påvirkning. Dette er set historisk med både det engelske pund og den amerikanske dollar, der i længerevarende perioder har været overvurderet. Dette kan få konsekvenser for blandt andet investeringer og implicit for handlen. Hvis Danmark opretholder bindingen til euro i en sådan situation, vil dette kunne sætte den danske konkurrenceevne under pres og der kan ske varig skade i den industrielle infrastruktur.

Noter

- 1) Om den økonomiske udvikling i euroområdet på sigt vil udvikle sig stabilt må siges at være et godt spørgsmål, som mange økonomer i de sidste år har arbejdet meget på at afdække. For en oversigt over argumenter og resultater kan henvises til Zobbe (1999), Det Økonomiske Råds formandskab (1997), De Grauwe (1997a) og Gros & Thygesen (1998).
- 2) Opfattelsen af, at euroen vil få et mere ustabilt forhold til vigtige tredjelands-valutaer end eksempelvis den tyske mark har haft historisk, deles af mange. Især to argumenter fremføres ofte som begrundelse. For det første vil de indenlandske stød forplante sig igennem økonomierne og påvirke den fælles valutakurs, og for det andet vil målsætningen i ECB omkring intern prisstabilitet medføre en ringe ekstern orientering. For en mere detaljeret gennemgang se for eksempel Gros & Thygesen (1998), Bénassy-Quéré et al. (1997) og Cohen (1997).
- 3) At euroen på sigt vil blive en international valuta på niveau med den amerikanske dollar er en logisk konsekvens af euroområdets størrelse og vægt i verdensøkonomien. For en diskussion af dette kan der henvises til Zobbe (1999), Gros & Thygesen (1998) og Alogoskoufis & Portes (1997).
- 4) Bretton Woods-systemet byggede videre på det gamle guldstandard system dog med den ændring, at kun den amerikanske dollar var bundet til guld, hvorimod alle andre valutaer i systemet var bundet til dollar med faste valutakurser. For en mere uddybende beskrivelse og diskussion af Bretton Woods-systemet se eksempelvis De Grauwe (1989), Isard (1997) eller Hoffmeyer (1992).
- 5) ECU'en blev rent faktisk skabt i 1974 som European Unit of Account (EUA), der var defineret som en kurv af valutaerne fra de den gang ni medlemslande af det europæiske samarbejde. Ved indførelsen af ECU i 1979 var en ECU lig med en EUA. EUA blev indført for at lette gennemsigtigheden på området på grund af at de enkelte områder i det europæiske samarbejde benyttede en lang række forskellige regneenheder. Udgangspunktet for EUA i 1974 var, at en EUA var lig med en SDR (Special Drawing Right). SDR blev introduceret i 1967 af Den Internationale Valutafond og defineret som værende den mængde guld, en dollar var

værd. For en mere indgående behandling af emnet se Thygesen (1980)

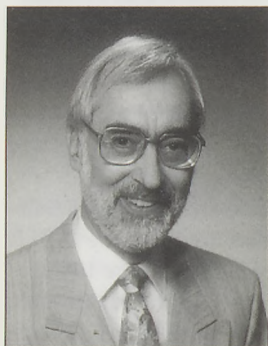
Litteratur

- Alogoskoufis, G. & R. Portes (1997): »The Euro, the Dollar and The International Monetary System«. Paper presented on the Seminar on EMU and the International Monetary System. International Monetary Fund 1997. Washington, D.C.
- Baldwin, R. (1988): »Hysteresis in Import Prices; The Blanchard Effect«. *American Economic Review* 1.XXVIII
- Baldwin, R. & P. Krugman (1989): »Persistent Trade Effects of Large Exchange Rate Shocks«. *The Quarterly Journal of Economics* Vol. CIV No. 4 november 1989.
- Bénassy-Quéré, A. & B. Majon, J. Pisani-Ferry (1997): »The Euro and the Exchange Rate Stability«. Paper presented on the Seminar on EMU and the International Monetary System. International Monetary Fund 1997. Washington, D.C.
- Christensen, T. A. & J. Christensen, H. Pedersen (1992): »Nationaløkonomi på dansk«. Samfundslitteratur 1992. København
- Cohen, D. (1997): »How will the euro behave?«. Paper presented on the Seminar on EMU and the International Monetary System. International Monetary Fund 1997. Washington, D.C.
- De danske Landboforeninger (1998): »Landøkonomisk Oversigt 1998«. De danske Landboforeninger 1998. København
- De Grauwe, P. (1987): »International Trade and Economic Growth in the European Monetary System«. *Europea Economic Review* 31 1987.
- De Grauwe, P. (1989): »International money – Post war trends and theories«. Clarendon Press 1989. Oxford
- De Grauwe, P. (1997a): »The Economics of Monetary Integration«. Oxford University Press 1997. Oxford
- De Grauwe, P. (1997b): »Exchange Rate Arrangements Between the Ins and the Outs«. Paper presented on the Seminar on EMU and the International Monetary System. International Monetary Fund 1997. Washington, D.C.
- Det Økonomiske Råds formandsskab (1997): »Dansk økonomi Forår 1997«. Det Økonomi-

- ske Råd 1997. København
- Eichengreen, B. & C. Wyplosz (1993): »The Unstable EMS«. In Brainard & Perry. »Brookings Papers on Economic Activity«. Brookings Institution 1993. Washington, D.C.
- Eichengreen, B. & A. K. Rose, C. Wyplosz (1996): »Contagious Currency Crises«. CEPR Discussion Paper No. 1453 August 1996.
- Eichengreen, B. & A. K. Rose, C. Wyplosz (1995): »Exchange market mayhem: the antecedents and aftermath of speculative attacks«. Economic Policy No. 21
- Eichengreen, B. & J. Tobin, C. Wyplosz (1995): »Two Cases for sand in the Wheels of International Finance«. The Economic Journal January 1995. Cambridge
- Eichengreen, B. & A. K. Rose, C. Wyplosz (1994): »Speculative Attacks on Pegged Exchange Rates: An Empirical Exploration with special reference to the European Monetary System«. CEPR Discussion Paper No. 1080 November 1994:
- European Commission (1997): »The introduction of the euro – Complication of community legislation and related documents«. Euro Paper No. 7 October 1997 DG II
- European Council (1979): »Resolution of the European Council on the establishment of the European Monetary System (EMS) and related matters«. Brussel, 5 December 1978
- Flood, R. P. & P. M. Garber (1984): »Collapsing Exchange Regimes: Some Linear Examples«. Journal of International Economics No. 17 1984.
- Gotur, P. (1985): »Effects of Exchange Rate Volatility on Trade«. International Monetary Fund Staff Papers No. 32 1985
- Gros, D. & N. Thygesen (1998): »European Monetary Integration « From the European Monetary System to Economic and Monetary Union«. Longman 1998.
- Hansen, E. D. & S. E. H. Jensen, K. Kjærgaard, J. Rosted (1994): »Dansk økonomisk politik – Teorier og erfaringer«. Handelshøjskolens Forlag 1997. København
- Hansen, H. O. (1994): »Landbrugets placering i samfundet«. Jordbrugsforlaget 1994. Frederiksberg
- Hansen, H. O. (1996): »Tendenser i dansk landbrugs udvikling«. Tidsskrift for Landøkonomi nr. 3. Det Kgl. Danske Landhusholdningsselskab 1996. København
- Hoffmeyer, E. (1994): »The International Monetary System – An Essay in Interpretation«. North-Holland 1994. Amsterdam
- International Monetary Fund (1984): »Exchange Rate Volatility and World Trade – A Study by the Research Department of the International Monetary Fund«. International Monetary Fund July 1984. Washington, D.C.
- Isard, P. (1997): »Exchange rate economics«. Cambridge University Press 1997. Cambridge
- Kristensen, J. P. & T. A. Christensen, G. W. Pedersen (1998): »Europæisk monetært samarbejde – Fra EMS til ØMU«. Handelshøjskolens Forlag 1998. København
- Krugman, P. (1979): »A Model of Balance of Payment Crises«. Journal of Money, Credit and Banking Vol. 11 No. 3 August 1979.
- Krugman, P. (1996): »Are Currency Crises Self-Fulfilling?«. Paper presented for the NBER Annual Macroeconomics Conference 1996.
- Landbrugsraadet (1998): »Den internationale økonomiske situation«. Notat af den 1. december 1998. København
- Obstfeld, M. (1994): »The Logic of Currency Crises«. NBER, Inc. Working Paper Series. Working Paper No. 4640
- Obstfeld, M. (1986): »Rational and Self-fulfilling Balance-of-Payments Crises«. The American Economic Review Vol. 76 No.1 March 1986
- Sørensen, P. B. (1986): »Økonomisk politik i en åben økonomi«. DSR Forlag Landbohøjskolen 1986. Frederiksberg
- Thygesen, N. (1980): »Problems for the European Currency Unit in the private sector«. The World Economy
- Zobbe, H. (1999): »Den Økonomiske og Monetære Union, Danmark og dansk landbrug – Institutionelle og makroøkonomiske konsekvenser«. Kandidatafhandling ved Den Kgl. Veterinær- og Landbohøjskole 1999. Frederiksberg
- Østrup, F. (1991): »Udviklingen i det europæiske monetære system«. Working Paper 91-6 Handelshøjskolen 1991. København
- Østrup, F. (1998): »Forelæsningsnoter til international monetær økonomi«. Institut for finansiering Handelshøjskolen 1998. København.

Polsk jordbrug under omstilling

Af Søren Kjeldsen-Kragh, professor, Sektion for Økonomi, KVL

Resumé

Der har været færre problemer inden for polsk jordbrug end i de andre lande, der har måttet igennem en omstillingsproces. De væsentligste problemer har været et fald i efterspørgslen efter fødevarer, en forringelse af bytteforholdene samt en forældet teknologi inden for forarbejdningssektoren. Problemerne inden for jordbruget blev i første omgang yderligere forværret af den liberalisering, som senere er blevet afløst af indgreb, der kendes fra EU's landbrugspolitik. Der er gode muligheder for en væsentlig stigning i jordbrugsproduktionen, hvis Polen tilpasser sig de langsigtede priser på verdensmarkedet. Moderniseringen af forarbejdningsindustrien er især af betydning for konkurrenceevnen. Betydningen af direkte udenlandske investeringer i denne proces diskuteres.

1. Den makroøkonomiske omstilling

Omstruktureringen af samfundet i Central- og Østeuropa (CØE landene¹) har været en kolossal udfordring. Opgaven har været at skabe makroøkonomisk stabilitet, at indføre institutionelle ændringer samt at skabe et nyt retsligt system.

Medens der ikke har hersket uenighed med hensyn til nødvendigheden af disse reformer, har der dog været alvorlige diskussioner med hensyn til, hvordan de skulle gennemføres. Skulle de gennemføres straks i henhold til en »big bang«-strategi, eller skulle de introduceres gradvist over en længere periode? Der har også været forskellige meninger med hensyn til, i hvilken rækkefølge det er bedst at gennemføre de forskellige reformelementer (Keren og Ofer 1992). Man bør også huske på, at startvilkårene i 1989–1991 ikke var ens i de forskellige lande, hvilket betyder at den valgte strategi ikke nødvendigvis skulle være den samme i samtlige CØE lande.

De makroøkonomiske indikatorer som f. eks. bruttonationalproduktet (BNP), arbejdsløsheden, inflationen og betalingsbalancens løbende poster illustrerer den turbulente periode, landene har været igennem. Fig. 1 viser et indeks for BNP i de fire såkaldte Visegrad-lande (Polen, Tjekkiet, Slovakiet og Ungarn). Omstillingskrisen har udviklet sig

1. Til CØE-landene regnes de 10 lande, som har indgået associeringsaftaler med EU. Det drejer sig om de fire Visegrad-lande Polen, Tjekkiet, Slovakiet og Ungarn, de tre baltiske lande Estland, Letland og Litauen samt de to balkanlande Rumænien og Bulgarien.

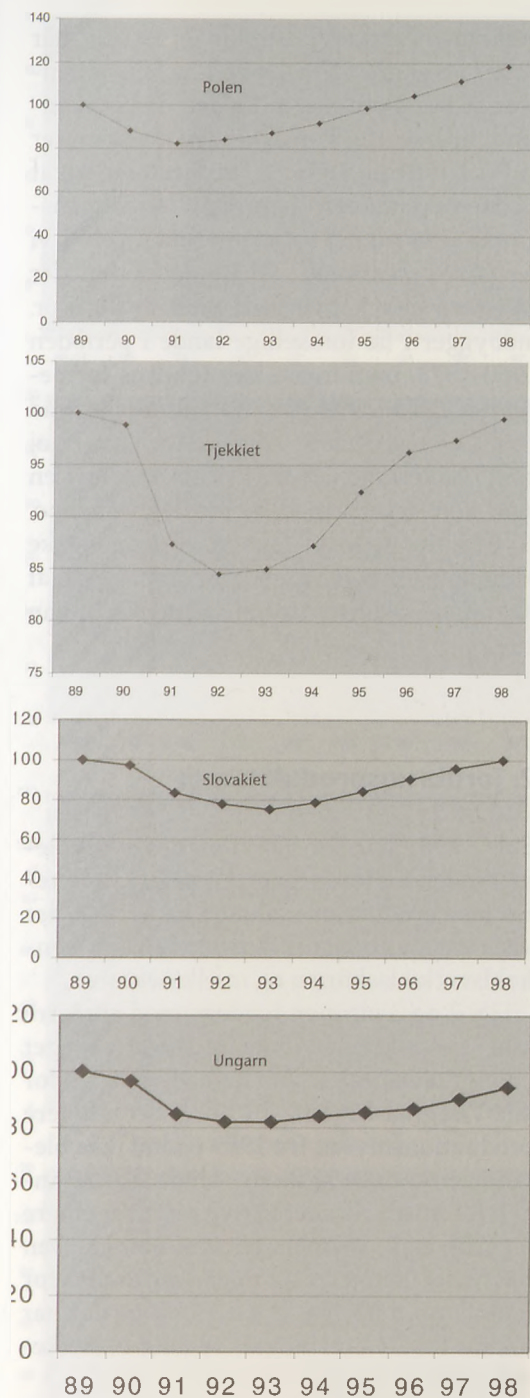

Fig. 1. Bruttonationalprodukt i Polen, Tjekkiet, Slovakiet og Ungarn 1989-1997
Indeks 1989 = 100

Note: Indekset for 1989 og 1990 er nettomaterialproduktet, som er BNP minus værdien af tjenesteydelser.

Kilde: Baseret på ECE, Economic Survey of Europe, No. 1.

forskelligt i de fire lande.

I Polen var der et 20% fald i BNP fra 1989 til 1991. Siden da har der været en konstant stigning, således at BNP i dag er ca. 20% højere end i 1989. Forholdet mellem BNP i Polen og EU er det samme i 1998 og 1989.

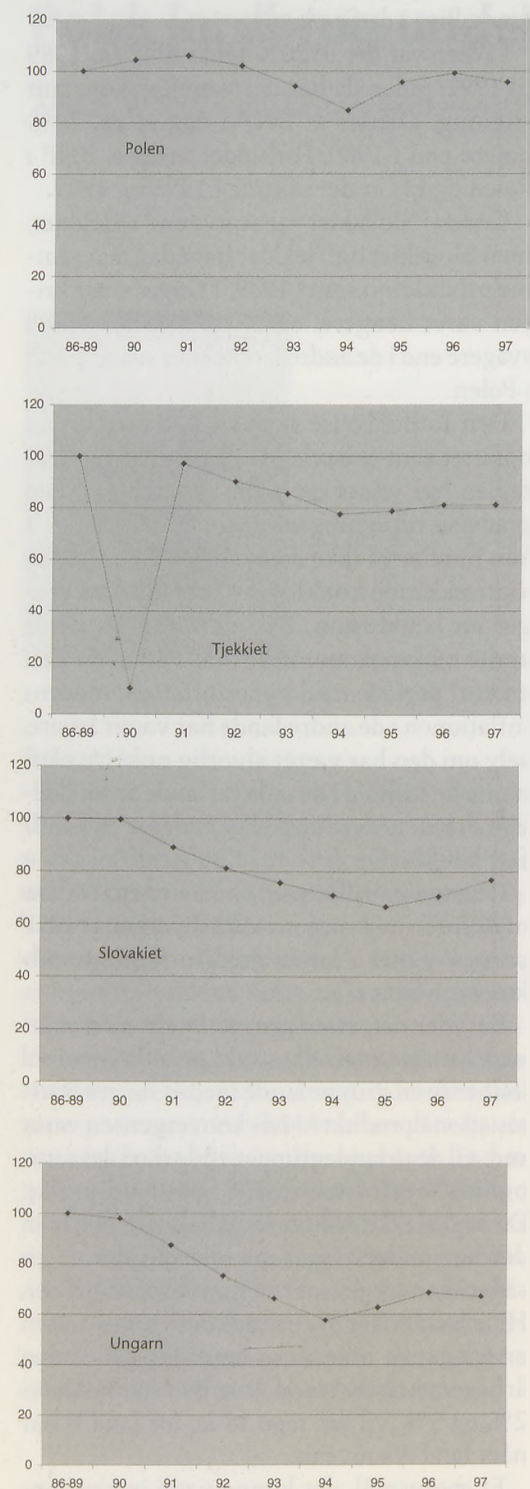
Krisen i Slovakiet var større end i Tjekkiet, men Slovakiet og Tjekkiet har i dag den samme produktion som i 1989. I Ungarn har krisen været længere, og opgangen har været svagere end i de andre lande, især svagere end i Polen.

Den forholdsvis succes i Polen er blevet opfattet som et bevis på, at »big bang«-strategien har været en bedre strategi end den gradvise tilpasningsstrategi. Tallene i fig. 1 kan imidlertid ikke danne basis for en sådan vidtrækkende konklusion. Før der kan drages en konklusion, bør man også se på de andre makroøkonomiske mål. Polen har haft en kort periode med hyperinflation, medens inflationen i de andre lande har været lavere, selv om den har været alvorlig nok. De økonomiske forhold i de enkelte lande er forskellige, derfor er det vanskeligt at drage en håndfast konklusion.

Økonomer diskuterer, om der er en tendens mod enten konvergens eller divergens i BNP pr. indbygger i lande med forskellige indkomstniveauer.

Betyder det, at en gruppe lande med et lavere bruttonationalprodukt pr. indbygger vil indhente en gruppe lande med et højere bruttonationalprodukt? Hvis konvergens var ved, vil de to landegrupper ende med det samme indkomstniveau på et givet tidspunkt. Dette skal ikke diskuteres yderligere her, men det bør understreges, at selv om der er en sådan konvergens, er det en langtidsproces. Hvis land A har et realindkomstniveau, som er tre gange niveauet i land B, og hvis den årlige vækstrate i land A og B er henholdsvis 2% og 5%, vil det tage 38 år, før land B har nået land A's niveau.

Et spørgsmål, det kunne være interessant at undersøge nærmere, er spørgsmålet om den økonomiske virkning af et fælles marked mellem to grupper lande med forskellige

indkomstniveauer. Dette bliver aktuelt, når Polen og andre CØE-lande bliver medlemmer af EU. Dette var tilfældet, da Grækenland, Spanien og Portugal blev medlemmer af EU i 1981 og 1986. Vil et medlemskab af EU fremskynde den »naturlige« konvergensproces eller vil det sinke processen? Hvis vi ser på de nuværende 15 EU-lande har der været en klar konvergens mellem BNP pr. indbygger i de forskellige lande i perioden 1960-1973, men ingen klar tendens for perioden 1973-1994 (Det Økonomiske Råd 1997). Det er derfor stadig uklart, i hvor høj grad etableringen af EF/EU har medført en øget konvergens mellem medlemslandene. Nye teorier synes at pege på, at økonomiske sammenslutninger skaber en højere grad af økonomisk koncentration (Paul Krugman 1991).

2. Jordbrugsproduktionen

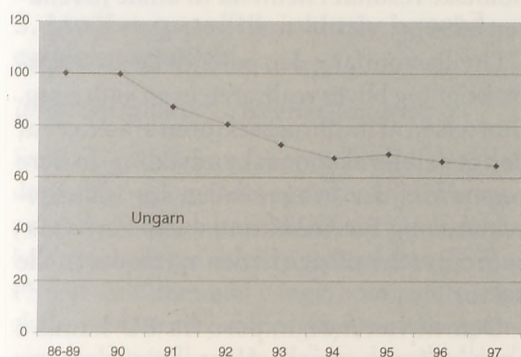
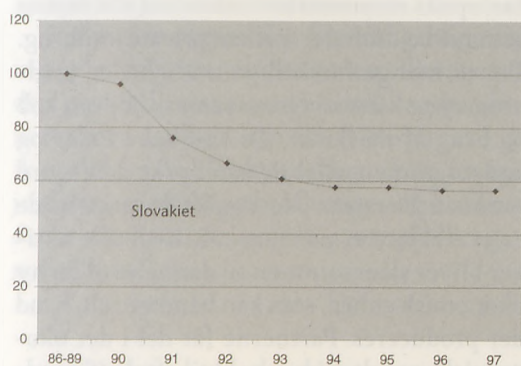
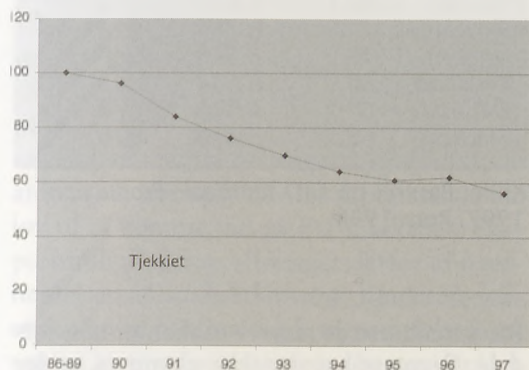
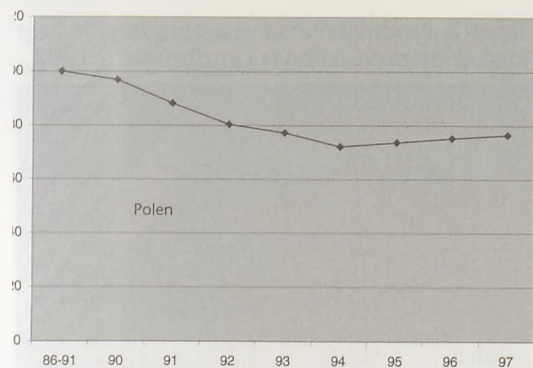
Siden 1989 har der været alvorlige problemer inden for jordbruget. Disse kan illustreres med produktionstallene i fig. 2 og 3, der viser produktionsniveauet inden for henholdsvis kødsektoren og mælkesektoren.

Fig. 2 og 3 viser en tendens mod et større fald i produktionen inden for husdyrbruget end for økonomien som helhed, jf. fig. 1, for alle Visegrad-landene. I 1997 er det tidligere produktionsniveau fra 1989 endnu ikke blevet nået i nogen af de fire lande. Krisen inden for husdyrbruget har været meget mere alvorlig end i økonomien som helhed. Den har været længere, og opgangen inden for kødsektoren har været langsom, og der har endnu ikke været nogen opgang i mælkesektoren.

Fig. 2 Den totale kødproduktion i Polen, Tjekkiet, Slovakiet og Ungarn 1989-1997

Indeks 1986-89 = 100

Kilde: OECD. Agricultural Policies in Emerging and Transition Economies, 1998

Faldet i produktionsniveauet har været forskelligt i de forskellige lande, og i de forskellige produktioner. I Polen har faldet i produktionen været meget mindre end i de andre tre lande. I dag er kødproduktionen tilbage på samme niveau som i 1989, hvorimod produktionsniveauet i Tjekkiet og Slovakiet er ca. 80% og i Ungarn ca. 70% af 1989-niveauet. Faldet i mælkeproduktionen har været større. I Polen er det nuværende produktionsniveau for mælk ca. 80%, og i de tre andre lande ca. 60% af 1989-niveauet.

Omstillingssperioden har været karakteriseret af makroøkonomisk instabilitet, indførelsen af nye institutioner og nye incitamentsystemer (systemer til fremme af effektivitet) samt indførelsen af et nyt retsligt system. Privatiseringen har været en vanskelig proces, som endnu ikke er tilendebragt. Det er oplagt at spørge, om den private sektors større andel inden for polsk jordbrug i modsætning til en jordbrugssektor domineret af statsbrug og kollektive brug i de tre andre lande er hovedårsagen til den mere positive udvikling i jordbruget i Polen.

To faktorer har spillet en væsentlig rolle for produktionen inden for jordbrugssektoren. Efterspørgslen efter kød- og mælkeprodukter er faldet, og jordbrugets bytteforhold er forringet. Forbruget af kødprodukter pr. indbygger faldt 7% i Polen, 12% i Tjekkiet, 22% i Slovakiet og 14% i Ungarn fra 1990 til 1997. Mælkeforbruget pr. indbygger faldt 23% i Polen, 32% i Tjekkiet, 22% i Slovakiet og 20% i Ungarn i samme periode. Forbruget af kornprodukter og kartofler var enten stabilt eller faldt en smule. Faldet i forbruget var forårsaget af et generelt fald i realindkomsten og stigningen i forbrugerpriserne.

Eksporten af landbrugsprodukter faldt også

Fig. 3 Mælkeproduktionen i Polen, Tjekkiet, Slovakiet og Ungarn 1989-1997. Indeks 1986-89 = 100

Kilde: OECD. *Agricultural Policies in Emerging and Transition Economies*, 1998.

på grund af sammenbruddet af COMECON. Ungarn var mere afhængig af eksporten til det tidligere Sovjet og de andre CØE lande end Polen.

Jordbruget blev ramt af et forringet sektorbytteforhold, hvilket betyder, at forholdet mellem jordbrugets salgspriser og priserne på de indkøbsvarer, som anvendes i produktionen, falder. Forholdet imellem fødevarerpriserne for forbrugerne og jordbrugets afregningspriser for fødevarer steg derimod.

Der er potentielle muligheder for en stigning i jordbrugsproduktionen i Polen og de tre andre Visegrad-lande. Det nuværende produktionsniveau er for mange varers vedkommende endnu ikke nået op på samme niveau som før omstillingen. Desuden er der fremtidige produktivetsgevinster at hente. Tabel 1 sammenligner produktivetsniveauet i Polen, Tjekkiet, Slovakiet, Ungarn, Tyskland, Danmark og Frankrig.

Inden for kornområdet afhænger produktiviteten af jord- og vejrforhold. Ikke desto mindre er der plads til en stigning i den tekniske effektivitet, især i Polen. Den lavere tekniske effektivitet skyldes mindre brug af kunstgødning og pesticider. Inden for områderne mælk og svinekød kunne niveauet stige mellem 50 og 60 % i Polen, hvis Polen nåede op på samme produktivetsniveau som Tyskland og Frankrig. Den lavere produktivitet skyldes til en vis grad lavere udnyttelse af husdyrenes foderindtagelse. Proteinindholdet i animalsk foder er lavt, hvilket påvirker foderudnyttelsen. En effektiv rådgivningstjeneste kunne bidrage til at udbedre disse mangler.

Det bliver ofte nævnt, at fremtidige produktivetsgevinster i Polen vil blive hæmmet af størrelsesstrukturen. Størstedelen af de små jordbrugsejere er deltidslændmænd. Polen har ca. 2 mio. private jordbrug, hvoraf ca. 20% menes at have deres indtjening udelukkende fra jordbrugsaktiviteter (EC, 1995). Hvis de små jordbrug erstattes af mellemstore jordbrug, kan man forvente en stigning i produktiviteten. Empiriske analyser viser, at brugere ikke behøver være industribrug

Tabel 1: Produktivetsniveauet inden for forskellige produktioner i jordbruget i 1997

	Korn: Hkg pr. ha	Mælk: Kg pr. ko	Svinekød: Antal slagtede dyr divideret med svinebe- standen
Polen	28,5	3.506	1,13
Tjekkiet	42,1	4.639	1,38
Slovakiet	44,5	3.286	1,13
Ungarn	48,0	5.546	1,40
Tyskland	69,0	5.534	1,62
Danmark	62,2	6.385	1,78
Frankrig	69,0	5.476	1,70

Kilde: Baseret på *FAO Yearbook, Production*, 1997, Rom 1998.

for at realisere de størrelsesøkonomiske fordele. Dernæst bør det ikke glemmes, at der kan opnås økonomiske fordele ved etablering af samarbejdsaftaler mellem private jordbrug. Der er mange forskellige muligheder. Jordbrugsejere kan etablere et samarbejde om køb og brug af maskiner. De kan købe foder og andet sammen, eller de kan dyrke deres jord sammen. Det mest yderliggående samarbejde er at etablere et partnerskab, hvor alle aktiver bliver slået sammen til dannelse af en ny økonomisk enhed, som kan håndtere alt, hvad der produceres. Partnerne får del i det økonomiske resultat i henhold til aftale (Svendsen 1999).

I hvilket omfang den potentielle produktionsstigning bliver realiseret, er en anden sag. Størrelsen af jordbrugssektoren afhænger af den generelle økonomiske udvikling. Jo flere ressourcer, der bruges inden for industri-sektoren og servicesektoren, des færre ressourcer er der tilbage til den agroindustrielle sektor.

Den nuværende import fra EU kunne i stort omfang erstattes af hjemmeproduktion. Det er ikke rimeligt at forvente, at eksporten fra Polen til EU vil stige betydeligt, selv i tilfælde af medlemskab af EU. Hvis EU produk-

tionen bliver trængt ud af eksport fra Polen og de andre Visegrad lande, skal EU forøge sin eksport, hvis produktionsniveauet i det nuværende EU ikke reduceres. Dette vil EU ikke acceptere, og resultatet bliver sandsynligvis en mængdebegrænsning af produktionen i de nye medlemslande. Hvad Polen angår bør den overskydende produktion afsættes til de andre CØE lande og de lande, der omfatter det tidligere Sovjetunionen, samt verdensmarkedet.

Succesen for primærsektoren hænger stærkt sammen med succesen i forbindelse med moderniseringen af fødevarerforarbejdningssektoren. EU har etableret nogle produktstandarder, f.eks. nogle hygiejnestandarder, som bør opfyldes før produkterne får lov til at komme ind på EU-markedet. Eksportmulighederne afhænger derfor af overholdelsen af produktkravene. Konkurrenceevnen inden for forarbejdningsområdet fastsætter, hvor stor en mængde råvarer, der kan sælges fra primærsektoren.

Konklusionen er, at den fremtidige stigning inden for fødevarerproduktionen afhænger af den generelle økonomiske udvikling kombineret med muligheden for at eksportere til ikke-EU lande. Tilskyndelsen til at forøge jordbrugsproduktionen afhænger også af landenes økonomiske politik samt jordbrugspolitikken.

3. Jordbrugspolitik inklusiv handels- og valutapolitik

Jordbrugspolitik i Visegrad-landene

For at kunne danne sig et indtryk af, hvorledes jordbrugsområdet påvirkes af jordbrugspolitiske indgreb har OECD udregnet de såkaldte »producer subsidy equivalents (PSE)«. PSE er den mængde penge, som samfundet skal overføre til jordbruget for at kompensere for den indkomstnedgang, der ville komme, såfremt den nuværende støtte blev afviklet. PSE angives ofte som en procent, nemlig PSE i absolutte tal divideret med jordbru-

gets produktionsværdi. Tabel 2 viser, at den procentvise PSE i EU har været stabil og uden større ændringer i hele perioden. Situationen i de fire Visegrad-lande har været forskellig. De har alle undergået væsentlige ændringer. I perioden før omstillingen 1986-1988 blev jordbrugsområdet støttet i de fire lande. Det er ikke uden problemer at måle PSE i perioden før omstillingen på grund af statsmonopolerne, kunstig prisfastsættelse forskellige steder i fødevarekæden samt kunstig valutakurs. Ifølge tallene støttede Tjekkiet og Slovakiet jordbrugsområdet væsentlig mere end EU. Omfanget af støtte i Ungarn var lidt lavere end i EU, medens Polen støttede mindre end EU.

I den første periode 1989-1991 efter starten af reformprocessen var der et dramatisk fald i omfanget af støtte, især i Polen men også i Ungarn. I den anden periode 1991-1994 var der en væsentlig stigning i omfanget af støtte, især i Polen men også i Ungarn. Siden 1994 har Polen opretholdt sit samlede støtte-niveau og Ungarn har formindsket sin støtte. Med hensyn til Tjekkiet og Slovakiet har der været en langsigtet tendens til en væsentlig nedgang i PSE.

PSE tallene er ikke udtryk for, hvor højt beskyttelsesniveauet er. PSE tallene viser de overførsler af indkomst fra samfundet til jordbrugerne, som er forbundet med pris-subsidiering og direkte indtægtsstøtte. Når der har været en ændring i støttesystemet i retning af mindre indkomststøtte og mere prissubsidiering, som det har været tilfældet i Visegrad-landene, stiger beskyttelsesniveauet, selv om den totale PSE er konstant. Prisforskellen imellem den højere interne afregningspris og den lavere verdensmarkedspris omregnet til indenlandsk valuta er heller ikke udtryk for beskyttelsesniveauet, hvis den indenlandske valuta er enten overvurderet eller undervurderet. Er den indenlandske valuta overvurderet, vil den ovennævnte prisforskel overvurdere beskyttelsesniveauet. I Polen har zlotyen været overvurderet, hvilket også har været tilfældet med valutaen i de andre Visegrad-lande. Overvur-

Tabel 2: Samlede producenttilskud (PSE) i procent af jordbrugets produktionsværdi for Polen, Tjekkiet, Slovakiet, Ungarn og EU. Alle jordbrugsprodukter 1986–1997.

	Polen	Tjekkiet	Slovakiet	Ungarn	EU
1986	42	70	63	48	50
1987	28	61	57	44	49
1988	27	55	52	40	46
1989	5	55	56	31	40
1990	-15	54	57	27	47
1991	1	51	44	15	47
1992	20	30	39	20	47
1993	15	27	35	24	49
1994	20	21	31	31	48
1995	19	15	25	21	49
1996	23	14	19	15	43
1997	22	11	25	16	42

Kilde: OECD, *Agricultural Policies in Emerging and Transition Economies* 1998, Paris 1998.

deringen af et lands valuta skader jordbrugs-
erhvervets konkurrenceevne.

Jordbrugspolitik i Polen

Lad os se lidt nærmere på den polske jordbrugspolitik. Allerede i 1989–1990 opgav Polen det system, hvor staten opkøber jordbrugsprodukter, og statsmonopolet på udenrigshandel blev ophævet. Polen fjernede de fleste af dets ikke-toldmæssige beskyttelsesforanstaltninger i 1990, idet de opretholdt forholdsvis lave toldtariffer. Samtidig ophørte den centrale kontrol med vestlig valuta.

Det første skridt i Polen var at liberalisere markedet for jordbrugsprodukter. Produktionspriserne blev ikke understøttet. Som følge af de drastiske omstillingsforanstaltninger, både med frigivelsen af priser og nedgangen i forbrugerstøtte, havnede jordbrugssektoren i en situation, hvor bytteforholdet blev stærkt forringet.

De samlede budgetomkostninger for jordbrugsområdet udgør 8–9% af Polens samlede budgetomkostninger. Kun en lille del af disse omkostninger relaterer sig til prisstøtte og til støtte til køb af produktionsmidler i de første overgangsåre. De fleste udgifter – ca. tre fjerdedele – er en form for direkte indkomst-

støtte bestemt for landmændenes sociale sikkerhedssystem (EC, Polen, 1995).

Næste skridt, som blev taget i årene 1991–94, var at gribe ind på markederne for at forbedre indkomsterne i jordsbrugserhvervet. Et system med intern markedsintervention for at holde det interne prisniveau oppe blev introduceret. Systemet med meget lave toldtariffer på fødevarer- og jordbrugsprodukter blev opgivet, fordi de lave verdensmarkedspriser truede den hjemlige jordbrugssektor. Siden da er toldtarifferne gradvist steget, og et system med variable afgifter er blevet indført. Visse toldtariffer blev sat højere end umiddelbart nødvendigt eller ønskeligt for at opnå en bedre forhandlingsposition i relation til den nye GATT-aftale under Uruguay-runden, som skulle indebære en liberalisering af handelen. Med hensyn til fødevarer- og jordbrugsprodukter er toldtarifstrukturen karakteriseret ved en gradvis stigning af toldsatserne, således at forarbejdede fødevarerprodukter bliver mere beskyttet jo mere forarbejdede de er. Den forøgede told har hævet beskyttelsesniveauet, selv om det øgede beskyttelsesniveau er blevet noget mindre, end det umiddelbart ser ud, fordi valutaen er overvurderet på trods af flere devalueringer af zlotyen. Der blev indirekte givet noget eksportstøtte, fordi the Agency for Agricultu-

ral Markets købte internt til et højere prisniveau og eksporterede jordbrugsprodukterne til en lavere pris.

Handelsaftaler

Handelsaftaler kunne have åbnet op for nye eksportmarkeder for Polen og andre CØE-lande. I 1994–1995 trådte præferentielle handelsaftaler i kraft mellem hvert af de 10 CØE-lande, der søgte om EU-medlemskab, og EU. I henhold til aftalerne blev der givet nogle bilaterale fordele i form af toldkvoter, hvilket betyder at givne fastlagte eksportmængder bliver importeret enten uden told eller til en lavere told. Disse toldkvoter har kun haft marginal værdi for CØE-landene. På den anden side steg EU-eksporten af jordbrugsprodukter til Polen og andre CØE lande. Det er også blevet hævdet, at den støttede eksport fra EU til det tidligere Sovjet og de andre CØE lande har hæmmet eksporten fra CØE landene til disse markeder.

I 1992 blev the Central European Free Trade Agreement (CEFTA) underskrevet af Polen, Tjekkiet, Slovakiet og Ungarn. Principielt skulle frihandelsaftalen også omfatte jordbrugsprodukter, men i praksis har den ikke dækket jordbrugssektoren. Dette samarbejde er ikke blevet udvidet til alle CØE lande – hvilket kunne have været nyttigt – fordi de enkelte landes interesse i at blive medlem af EU så hurtigt som muligt har domineret dagsordenen.

4. Blev Polen fanget af den frie markedsideologi?

Den økonomiske teori fortæller os, at fri handel er en optimal løsning, hvis markederne er perfekte, hvis landet ikke har nogen mulighed for at påvirke markedsforholdene, og hvis landet ikke har nogle ikke-økonomiske mål. Hvis disse betingelser ikke er opfyldt, er intervention ønskeligt for at kunne korrigere manglerne.

Den politiske udvikling siden de økonomiske og politiske ændringer i 1989–91 kan opdeles i to faser. Første skridt var at liberalisere jordbrugsmarkederne ved at fjerne de internationale handelsbarrierer. Liberaliseringen af handel fandt sted fra den ene dag til den anden, og valutamarkederne blev også liberaliseret. Forsøgene på at stabilisere valutaerne ved at knytte den til de vestlige valutaer betød en overvurdering af valutaerne i de fleste tilfælde på grund af en høj intern inflationsrate.

Resultatet var, at jordbrugssektoren fra starten blev hårdt beskattet. De indenlandske priser blev tilpasset prisniveauet på verdensmarkedet, som var kunstigt lavt på grund af en kraftig understøttelse af jordbrugssektoren i de vestlige lande. Samtidig bidrog overvurderede valutaer til problemerne.

I denne første overgangsfase ville det have været en fordel at intervenere i rimeligt høj grad i stedet for at liberalisere. Ved hjælp af prisintervention kunne jordbrugssektoren have undgået eller modereret den store forringelse af bytteforholdet. Ved prisintervention kunne landene have sparet de sociale udgifter til de beskæftigede inden for jordbrugsområdet. Ved at undgå disse udgifter kunne beskæringen af forbrugerstøtten have været reduceret, hvilket kunne have opretholdt forbruget af fødevarerprodukter, så produktionen ikke var faldet så meget.

Fra et langsigtet allokeringssynspunkt har de lave afregningspriser skadet jordbrugssektoren. Afregningspriserne blev tilpasset verdensmarkedspriseniveauet, som var under det niveau, som kan forventes på længere sigt efter en reduktion af jordbrugsstøtten i OECD landene. Det økonomiske nettooverskud var i mange tilfælde negativt, og det er ikke et positivt incitament til omstruktureringen af den primære jordbrugssektor.

Den store indskrænkning i jordbrugssektoren skabte også problemer inden for fødevarerindustrien, f.eks. slagterier og mejerier. På grund af indskrænkningen i råvarerleverandører havde firmaerne inden for forarbejdningssektoren en stor overkapacitet.

Dette forøger – alt andet lige – produktionsomkostningerne pr. enhed, og det skabte arbejdsløshed inden for forarbejdningssektoren. Dette er et alvorligt problem, fordi forarbejdningen af fødevarer udgør en stor del af den samlede industriproduktion. I Polen har forarbejdningen af fødevarer udgjort ca. 20% af den samlede industriproduktion.

Den lave kapacitetsudnyttelse er blot et af flere alvorlige problemer inden for forarbejdningssektoren. Produktstandarden i CØE landene har haft problemer med at opfylde EU standarden. Maskineriet er udslidt, for stort og for energikrævende. Arbejdsproduktiviteten er lav. Alle disse faktorer betyder, at der er et stort behov for investeringer i ny teknologi, men en sådan fornyelse kræver finansiering, hvilket det har været vanskeligt at opnå.

Anden fase efter at have set konsekvenserne af de første års liberalisering var at indføre markedsordninger for at hæve priserne, f.eks. ved grænsebeskyttelse. Når man ser på tendensen inden for de seneste år, har der været en klar tendens til at bruge de samme redskaber til styring af markedet som i EU. Nu kunne man jo frygte, at CØE landene vil gøre den samme fejltagelse som EU har gjort før, nemlig at hæve støtteniveauet for meget. Hvis det er tilfældet, skal der ske en reduktion i støtten inden medlemskab af EU. Hvor stor denne reduktion skal være, afhænger af resultatet af reformen af jordbrugspolitikken i EU og resultatet af de nye WTO handelsforhandlinger som starter i år. Visegrad-landene kan imidlertid ikke frit vælge deres eget støtteniveau, fordi de allerede er medlemmer af WTO, som kræver en række forpligtelser overholdt.

Det er klart, at den lange usikkerhed med hensyn til reformen af EU's fælles landbrugs politik har skabt problemer i forbindelse med udformningen af jordbrugspolitikken i CØE-landene. Denne usikkerhed kan sammenlignes med en situation, hvor man skal tilpasse sig et mål, der bevæger sig. Problemerne er endnu ikke overstået, fordi ingen ved, hvor omfattende WTO-reformen bliver. Det ville

i alle tilfælde være klogt ikke at forhøje prisniveauet »for meget«, fordi det kunne forårsage et behov for nye tilpasninger mod et lavere prisniveau.

Hvis der er en utilstrækkelig reform af EU's landbrugspolitik, og hvis EU udvides med adskillige CØE-lande, vil det forårsage nye overskudsproblemer i det større EU. Dette problem kan kun løses ved at introducere produktionskvoter i CØE-landene. Grunden til dette er, at der i CØE landene i det lange løb vil være en stor stigning i produktionsniveauet, fordi det nuværende produktionsniveau er forholdsvis lavt. Hvis prisniveauet ikke sænkes, er kvoterne nødvendige for at undgå et eksportoverskud fra EU, som ikke er foreneligt med WTO forpligtelserne.

I fremtiden er der tre mulige strategier. Den første strategi er at tilpasse sig til EU's fælles landbrugspolitik. Denne strategi er ikke problemfri, fordi man ikke ved, hvorledes landbrugsreformen vil være efter de kommende WTO forhandlinger, som starter i år. Den næste strategi er at koncentrere sig om at skabe effektive markeder og modernisere det primære jordbrug og fødevarerindustrien. Den tredje strategi er at prøve at etablere en form for fælles marked mellem CØE landene og det tidligere Sovjet for jordbrugsprodukter. Det er klart, at de tre strategier ikke udelukker hinanden, men vægten kan lægges mere eller mindre på hver af de forskellige strategier.

5. Udenlandske direkte investeringer og moderniseringsprocessen

Strømmen af direkte investeringer fra udlandet til Polen og de andre Visegrad-lande er steget betydeligt i løbet af 1990'erne. Den geografiske nærhed spiller en rolle forstået på den måde, at tyske investorer har været vigtige investorer i Polen, og nordiske selskaber har hyppigt etableret datterselskaber i de baltiske lande. Strømmen af direkte investeringer udgør i dag ca. 15–20% af brut-

toinvesteringerne i værtslandene. Dette tal på 15–20% kan ikke betragtes som et supplement til de lokale investeringer, fordi en stor del af de udenlandske investeringer realiseres ved opkøb af lokale firmaer.

Det er vigtigt at bemærke, at udenlandske investeringer adskiller sig fra udenlandske lån. Udenlandske investorer medbringer ikke udenlandsk kapital, med mindre de finansierer deres aktiviteter fra udlandet. På den anden side bringer de ledelsesmæssig- og teknologisk viden til værtslandene.

Direkte investeringer fra udlandet iværksettes af private overskudssøgende firmaer, hvilket kan skabe særlige problemer i lande, som er ved at omstille sig til markedsøkonomi. De udenlandske firmaer kan udnytte ufuldkommenheder på markederne, herunder et utilstrækkeligt regelsæt til regulering af markederne. Konkurrencen i landene under omstilling er ofte ufuldstændig, og udenlandske investorer kan forholdsvis nemt etablere en dominerende position på et marked, som er ved at blive etableret. Svage institutionelle strukturer gør det muligt for aggressive udenlandske selskaber at udnytte svagt udviklede juridiske regelsæt.

I WTO blev der fastsat nogle regler, de såkaldte Trade Related Investment Measures (TRIM) som et resultat af Uruguay Runden. OECD landene er i færd med at forhandle en flersidig overenskomst om investeringer. I begge tilfælde er kerneprincippet ikke-diskriminering, hvilket betyder, at udenlandske investorer ikke må behandles mindre favorabelt end værtslandenes investorer.

I dag finder ca. 10–15% af de udenlandske direkte investeringer i Polen sted inden for det agroindustrielle område. Næsten alle udenlandske agroindustrielle investeringer finder sted inden for forarbejdningssektoren, og kun en minimal del finder sted inden for primærområdet.

Hvorfor investerer udenlandske firmaer i udlandet? Man kan skelne imellem investeringer, der er begrundet i enten omkostningsforholdene eller efterspørgselsforholdene (Kjeldsen-Kragh 1998). Den første kategori

er iværksat ud fra omkostningsbetragtninger og kan enten være baseret på ønsket om at *undgå at betale told* eller ønsket om at opnå lavere produktionsomkostninger. Hvis eksporten bliver udsat for toldtarifhindringer eller andre grænsebarrierer, kan det udenlandske firma undgå barriererne ved at etablere et datterselskab i landet. Hvis det forventes, at værtslandet snart bliver medlem af EU, vil firmaerne drage fordel af den EU markedsstøtte, der bliver givet til den specifikke vare. Sukker- og mælkeindustrien er eksempler på dette.

De udenlandske investeringer kan også foranlediges af lave *produktionsomkostninger*. Det er mindre dyrt for et selskab at producere i et udenlandsk datterselskab i værtslandet end at eksportere fra moderlandet. Produktionsomkostningerne i værtslandet er lavere. Prisniveauet for råvarer inden for jordbruget er lavere i Polen og de andre Visegrad lande end i EU. Lønniveauet, som er vigtigt inden for fødevarerindustrien, er lavere. De udenlandske datterselskaber kan opnå lavere produktionsomkostninger, fordi de forener ny teknologi med lave faktoromkostninger. Betydningen af lave produktionsomkostninger som incitament, understreges af det faktum, at industrier med mindre forarbejdning af råvarerne, f.eks. maling af korn og forarbejdning af kød har tiltrukket forholdsvis færre direkte udenlandske investeringer end agroindustrier, der frembringer stærkt forarbejdede fødevarer med en høj merværdi, som f.eks. konfekt og is (Ryan og Jones 1997; Josley, Tangermann and Walkenhorst, 1996).

Efterspørgselsbetingede faktorer har også bidraget til strømmen af direkte udenlandske investeringer. Mange udenlandske investeringer har fundet sted på markeder, hvor udsigterne til vækst både i mængde og forskellighed betragtes som værende særdeles gode. Forbruget af kornprodukter pr. indbygger er højere i CØE landene end i EU. Forbruget af sukker og kød er ca. på samme niveau som i EU, hvorimod forbruget af mere luksusprægede dagligvarer, som f.eks. biskuits og sodavand er langt under det gennem-

snitlige forbrug inden for EU (OECD 1998, a). Efterspørgslen efter disse mere luksusprægede føde- og drikkevarer er steget stærkt, og produktionen af disse produkter har tiltrukket udenlandske investeringer.

Den oligopolitiske markedsstruktur er dominerende inden for mange agroindustrielle varer, som f.eks. sodavand, tobak og ølindustrien. Disse oligopolitiske markeder er også karakteriseret af en stærk mærkeloyalitet. Når forbrugerne foretrækker lokale produkter frem for importerede varer, kan de udenlandske firmaer få en andel af markedet ved at købe de lokale firmaer. At være det første udenlandske firma på markedet med et stærkt mærke giver en fordel. Det udenlandske firma kan udkonkurrere lokale konkurrenter, og investeringen kan bidrage til at afskrække andre udenlandske konkurrenter fra at komme ind på markedet.

De direkte udenlandske investeringer inden for forarbejdningssektoren påvirker også forholdene inden for det primære jordbrug. Moderniseringen af den industrielle sektor ved hjælp af udenlandske datterselskaber kan reducere priserne. Hvis der er tilstrækkelig konkurrence i forarbejdningsleddet med hensyn til køb af råvarer, kan producenterne af råvarer inden for jordbrugssektoren opnå højere afregningspriser.

Desuden organiserer udenlandske datterselskaber i mange tilfælde overførsel af teknisk og ledelsesmæssig viden til producenterne af råvarer. Kvaliteten af de forarbejdede varer afhænger af kvaliteten af råvarerne. Udenlandske sukkerfabrikker har ydet teknisk assistance og rådgivning til sukkerroeproducenterne for at forbedre sukkerindholdet i sukkerroerne. Udenlandske mejerier har gjort en aktiv indsat for at forbedre kvaliteten og kvantiteten af forsyningerne af råmælk ved at gøre det muligt for råvareproducenterne af forbedre kvaliteten af deres dyrehold og malkeanlæg ved at yde lån til bestemte formål med lav rente (Viecheva 1997). Udenlandske datterselskaber har ry for at overholde kontrakterne og for rettidige og korrekte betalinger til landmændene. Disse

ledelsesmæssige kutyper har en afsmittende virkning på de lokale producenter (Gow og Swinnen 1997). Denne overførsel af teknisk viden kunne alternativt etableres gennem en rådgivningstjeneste.

Etableringen af effektive markeder og moderniseringen af produktionen er også nødvendig inden for det agroindustrielle sektor. Det er vigtigt at diskutere i hvilket omfang de direkte udenlandske investeringer bidrager til eliminering af de eksisterende mangler.

For det første kan det konkluderes, at de lande, som behøver assistance, ikke nødvendigvis er de lande, som er bedst i stand til at tiltrække de direkte udenlandske investeringer. Erfaringen viser, at lande med en lav levestandard, lande med en svag infrastruktur og svage institutioner og lande med makroøkonomisk instabilitet har vanskeligheder med at tiltrække udenlandske investeringer. For det andet er de sektorer, der har flest udenlandske investeringer ikke nødvendigvis de områder, hvor værtslandene foretrækker, at investeringerne finder sted. For det tredje bør man huske på, at der er visse problemer forbundet med store udenlandske investeringer, fordi værtslandet bliver meget afhængigt af deres aktiviteter, som kan flyttes til andre lande, med mindre myndighederne accepterer de betingelser, der stilles af de udenlandske selskaber.

Det er klart, at der er visse økonomiske fordele forbundet med direkte udenlandske investeringer. Hvor store fordelene er vil afhænge af det modspil, som værtslandet kan yde. Der er også nogen ulemper forbundet med direkte udenlandske investeringer. Det bør ikke glemmes, at nogle af de fordele, der kan opnås ved direkte investeringer, kan opnås på anden vis. Direkte udenlandske investeringer kan betragtes som en pakke, der består af lånekapital samt overførsel af teknologisk og ledelsesmæssig viden. Udenlandsk kapital overføres ofte til værtslandet i forbindelse med direkte investeringer. Denne kapital kunne opnås på anden vis ved international låntagning på kommercielle vil-

kår eller på nogle gunstige vilkår tilbudt af det internationale samfund. Teknologisk viden og ledelsesmæssig viden kan overføres med teknisk assistance, licenser eller joint venture. Når de udenlandske selskaber er store er de sjældent villige til at sælge deres viden. Ved at sælge viden taber det udenlandske selskab kontrollen over den viden, som på den anden side vil forblive »i« selskabet, hvis overførslen finder sted ved opkøb af et datterselskab. Jo bedre »infrastrukturen« er i et land, des mindre er landet afhængigt af udenlandske datterselskaber.

6. Konklusion

Jordbruget er en vigtig del af samfundsøkonomien. Det gælder i større udstrækning i Central- og Østeuropa (CØE-landene) end i EU. Overgangen fra en socialistisk økonomi til en markedsøkonomi er langvarig og svær. I alle CØE-landene har overgangen været ledsaget af et betydeligt fald i bruttonationalproduktet. I Polen var faldet på knap 20%, svarende til faldet i de øvrige Visegrad-lande. Opgangen skete før i Polen, og den har været kraftigere end i de øvrige lande.

Væksten i Polen har i de senere år været væsentlig større end i EU. Selv om den forskel i vækstmønstret, hvor EU har en vækst på 2% og Polen en vækst på 5%, fortsætter, vil det tage cirka 40 år, inden den nuværende væksthæftelse er udlignet.

Det er i øvrigt uafklaret, hvorvidt der er en »naturlig« tendens til, at indkomstforskelle udlignes, fordi mindre rige lande vokser mere end rigere lande. Man kan heller ikke være sikker på, at Polens optagelse i EU vil bidrage til en udligning af indkomstforskellene.

Den animalske produktion har haft et større produktionsfald end den samlede produktion for hele samfundet. Relativt set har polsk jordbrug klaret sig bedre end jordbruget i Tjekkiet, Slovakiet og Ungarn.

Jordbrugets problemer er knyttet til de samfundsmæssige problemer, som omlæg-

ningen til markedsøkonomi har medført. Omstillingen har været præget af makroøkonomisk instabilitet, af institutionelle ændringer samt indførelsen af et nyt retsligt system.

Jordbrugets problemer har for det første været knyttet til, at samfundet skulle omstruktureres. Hertil kommer for det andet, at jordbruget har været udsat for et kraftigt fald i efterspørgslen efter fødevarer samt for det tredje været udsat for et drastisk fald i dets bytteforhold, dvs. forholdet mellem færdigvarepriser og inputpriser.

Potentielt er der gode muligheder for produktionsstigninger i primærsektoren i Polen. Det hænger sammen med, at produktiviteten i polsk jordbrug er markant lavere end i eksempelvis Frankrig, Tyskland eller Danmark. De mange små jordbrug i Polen nævnes ofte som en hæmsko for produktivitetsudviklingen. Dette problem kan i vid udstrækning løses ved, at de små jordbrugere går ind i driftsfællesskaber, som kan reducere omkostningsniveauet og ved at konsulenttjenesten udbygges. Danmark har gode muligheder for at bidrage med teknisk ekspertise.

Om de potentielle muligheder for at øge produktionen også bliver realiseret afhænger af, hvor hurtigt produktiviteten kan øges, og det afhænger af, om man kan afsætte den øgede produktion. Her spiller udviklingen i den forarbejdende fødevarerindustri en afgørende rolle. Fødevarerindustrien er ineffektiv, og man er ofte ikke i stand til at levere de kvalitetsprodukter, som de industrialiserede landes forbrugere kræver.

Den jordbrugspolitik og den økonomiske politik, man har ført i Polen har haft en væsentlig indflydelse på udviklingen i polsk jordbrug. Før 1989 blev polsk jordbrug subsidieret. I de første reformår 1989–91 skete der en næsten total liberalisering af handelen, således at polske jordbrugsprodukter skulle konkurrere med udenlandske produkter til verdensmarkedspriser. Disse verdensmarkedspriser var kunstigt lave, bl.a. som følge af EU's landbrugspolitik. Det betød, at pol-

Kødkvæg

- avl, fodring, pasning
og økonomi

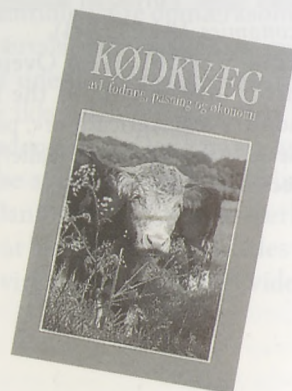
Henning L. Foged, Mette K.
Schou og Jens Y. Blom

2. udgave 1995
177 sider

Normalpris **kr. 230,00**

Tilbudspris: kr. 148,00

Excl. moms og porto

Bogen behandler alle de væsentligste forhold omkring ammekvægsbesætninger og kødkvægsproduktion. Få værdifuld viden om bl.a.:

- De mest udbredte racers egenskaber
- Avlsarbejdet og stambogsføring
- Græsning, fodring og foderplaner
- Reproduktionsforhold
- Kvægets sundhed og de vigtigste sygdomme
- Daglig pasning og pleje gennem året

Velegnet opslagsbog uanset om besætningen er stor eller lille.

Mariendalsvej 27. 2. – 2000 Frederiksberg

Telefon 3888 9088 • Fax 3888 6611 • e-mail: jordbrugsforlaget@bogpost.dk
www.jordbrugsforlaget.dk

09312 000 304382 000
CARL CHR THOMSEN
STOKHOLMGAARD
SVINEMOSEVEJ 2 A
SØSUM
3660 STENLØSE 3660 0 227 1 1

LANDHUSHOLDNINGSSKABET

Landbrugsårbogen 1999

100. udgave 1999 –
480 sider

Udsalgspris **kr. 292,-**
excl. moms og porto

»Nøglen til dansk Jordbrug« er den uundværlige håndbog for alle, der har brug for oplysninger om landbrugets organisationer, virksomheder eller personer med tilknytning til landbrugserhvervet og relevante myndigheder, offentlige institutioner m.v.

*Landbrugsårbogen er en organisationshåndbog
med alle praktiske oplysninger*

– den praktiske opslagsbog gennem 100 år!

Mariendalsvej 27, 2., 2000 Frederiksberg

Tlf. 3888 6688 · Fax: 3888 6611 · e-mail: jordbrugsforlaget@bogpost.dk
www.jordbrugsforlaget.dk